

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA POVIJEST

Ustaški koncentracijski logor Loborgrad (1941.– 1942.)

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Goran Hutinec, doc.

Jana Janeš

Zagreb, lipanj 2017.

Zahvale

Zahvaljujem svom mentoru, profesoru Goranu Hutincu na ukazanom povjerenju i pomoći tijekom pisanja ovog diplomskog rada.

Zahvaljujem se osoblju Hrvatskog državnog arhiva koje mi je znatno pomoglo kad god sam naišla na problem prilikom proučavanja arhivske građe.

Također se zahvaljujem svojoj obitelji i prijateljima na podršci tokom istraživanja i pisanja rada, a ponajviše svojoj majci koja mi je u teškim trenucima davala najveću podršku.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Djelovanje ustaške emigracije i stvaranje NDH	3
3. Nacionalna i rasna politika unutar granica NDH	10
4. Osnivanje logora u NDH	15
5. Logor Danica	16
6. Osnivanje ostalih logora i logor Jasenovac	19
7. Logor za žene i djecu Loborgrad	23
7.1. Zdravstveno stanje u logoru	26
7.2. Prehrana	27
7.3. Pojava epidemije tifusa i osnivanje Gornje Rijeke	29
7.4. Kazne, mučenja i silovanja	32
7.5. Molbe za izlazak iz logora	33
7.6. Smrtna stradanja i transport u Njemačku	35
8. Djelovanje Diane Budisavljević i njene akcije spašavanja	37
9. Izvještaj Zemaljske komisije za ratne zločine	41
10. Svjedočanstva preživjelih	44
11. Zaključak	46
12. Literatura	47
13. Prilozi	50

Sažetak

Koncentracijski logor Loborgrad je jedan od logora osnovanih za vrijeme ustaškog režima Ante Pavelića. To je jedini logor koji je bio pod direktnom upravom Nijemaca na prostoru NDH u kojem su zatočeni bili žene i djeca. Rad se temelji na dokumentima dvaju fondova koji su pohranjeni u Hrvatskom državnom arhivu te odgovarajućoj literaturi. U radu je obrađeno tadašnje političko ozračje koje je utjecalo na formiranje ustaške emigracije, njihovo djelovanje i naposljetku proglašenje novonastale države. Temeljena na rasnim zakonima, a po uzoru na Njemačku i Italiju, NDH je progonila manjine poput Židova, Srba i Roma, neistomišljenike i nepristaše ustaškog režima koje je kažnjavala prisilnim radom i smrću u logorima. To je opisano u prvom dijelu rada. Drugi dio rada posvećen je samo temi, logoru Loborgrad. U njemu je opisano postupanje prema ženama i djeci, zdravstveno stanje, prehrana i higijena u samom logoru, te na kraju molbe za puštanje iz logora i svjedočanstva preživjelih. U takvom režimu temeljenom na strahovladi istaknula se i Diana Budisavljević koja je svojim akcijama pomagala zatočenicama i djeci. Rad je podijeljen u nekoliko cjelina, a na kraju se nalazi osvrt u kojemu je sažet zaključak čitavog rada.

Ključne riječi: Loborgrad, koncentracijski logor, ustaše, NDH, rasni zakoni, Ante Pavelić

Summary

Concentration camp Loborgrad is one of the camps established during the ustaša regime of Ante Pavelić. It was the only camp under the direct management of Germans on the territory of NDH, in which women and children were the prisoners. This master's thesis is based on two funds that are stored in Croatian State Archive, as well as on relevant literature. This paper addressed the political climate that influenced the formation of ustaša emigration, their activities and ultimately the proclamation of the new state. Patterend on racial laws, which were based on Germany and Italy, the NDH has persecuted minorities like Jews, Serbs and Gypsies, people who didn't share their opinions as well as the people who didn't want to join ustaša regime. That was punishable by forced labor and death camps. This is described in the first part of this master's thesis. The second part of the thesis is devoted only to the theme, Loborgrad camp. It describes the treatment of women and children, health, nutrition and hygiene in the camp, and at the end of the thesis, the applications for release from the camp and testimonies of the survivors. In such regime based on fear, one person was prominent. Her name was Diana Budisavljević. With her activities, she was helping children and other prisoners. The thesis is divided into several units, and at the end is the conclusion of the whole work.

Key words: Loborgrad, concentration camp, ustaša, NDH, racial laws, Ante Pavelić

1. Uvod

Tema ovog diplomskog rada je “Ustaški koncentracijski logor Loborgrad 1941.– 1942.” U ovom radu govorit ću o stvaranju Nezavisne Države Hrvatske, rasnim zakonima koje je potpisao i proglasio sam poglavnik i osnivač ustaške emigracije Ante Pavelić. Iznijet ću općenito mišljenje koje je u to doba hrvatske povijesti vladalo među većinom građana NDH o manjinama – bili oni Židovi, Srbi, Romi, pripadnici komunističkog pokreta ili samo neistomišljenici. Izabrala sam temu logora Loborgrad jer je to bio prvi logor za žene i djecu na prostorima NDH i to pod izravnom kontrolom i upravom Nijemaca (Volksdeutschera). Htjela sam da u fokus dođu i oni koji su u tim trenucima bili najranjiviji. Željela sam detaljno, koliko sam mogla, opisati kako su se ustaše odnosili prema ženama u tih godinu dana postojanja tog logora, kako su one završile, što je bilo sa njihovom djecom i kako su se prema njima ophodili. Također, bitno je spomenuti i osobu koja je barem malo olakšala život zatvorenicama Loborgrada, a to je heroina tog vremena Diana Budisavljević, čiji mi je dnevnik znatno pomogao da uđem u problematiku i kompleksnost njenih akcija i dobijem bolji uvid koliko je bilo teško boriti se u tajnosti za one koje su svi odbacili, pa čak i vlastita država nazivajući ih “prljavim korovom društva”. Pred kraj svog rada istaknula sam dva, meni najrealnija, svjedočanstva osoba koje su se našle u logoru za vrijeme njegovog rada. Iako je bilo dosta teško snaći se u dokumentima pohranjenima u Hrvatskom državnom arhivu te od njih složiti priču o logoru koji nije zastupljen u literaturi kao, recimo Jasenovac, o kojem je izdano mnoštvo knjiga, znanstvenih radova i članaka, mislim da sam uspjela dati kratak i sažet uvid u prvi ustaški logor za žene i djecu na teritoriju Hrvatske, ondašnje NDH.

Ono što je veoma važno istaknuti, a nekoliko puta je spomenuto u ovom radu, jest da je ustaški pokret svoj temelj našao u fašističkoj Italiji i nacističkoj Njemačkoj. Rasni zakoni koji su uvedeni svega nekoliko dana nakon samog proglašenja nove države bili su čista kopija njemačkih rasnih zakona koje je zagovarao nacistički vođa Adolf Hitler. Glavnina tih zakona bilo je istrebljenje i uništenje čitavih naroda, onih koji nisu bili podobni da žive na prostoru Nezavisne Države Hrvatske. Rasne zakone protiv Židova ustaše su preuzeli od Nijemaca, no zakone protiv Srba donijeli su sami. Zanimljivo je kako su rasni zakoni koncipirani, a o tome će biti govora u jednom od poglavlja. Tokom svog studiranja ušla sam u problematiku nacizma, ustaštva i sustava

logora, no moram priznati da sam, proučavajući arhivsku građu i literaturu, dok sam pisala ovaj rad ostala zapanjena brutalnošću ustaša prema manjinama i ostalim protivnicima ustaškog režima. Teško je uopće pojmiti kako jedan čovjek može napraviti toliko našao drugome, a na temelju toga jer nije ista rasa kao i on. Ovim sam radom htjela istaknuti kako je uspostava Nezavisne Države Hrvatske najveća mrlja u hrvatskoj povijesti i da ne postoji nikakav povijesni kontekst u kojem bi se ovakvi zločini mogli opravdati. Pokušala sam dati kratku analizu uspostave ustaškog pokreta te njegov razvoj unutar granica NDH, no naglasak je zapravo na sustavu logora, a pogotovo na logoru Loborgrad koji je zapravo i tema ovog rada.

2. Djelovanje ustaške emigracije i stvaranje NDH

Dana 29. listopada 1918. dogodio se povijesno veoma važan dan za Hrvatsku. Prekinute su sve državno – pravne veze sa Austrijom i Ugarskom. Nedugo zatim stvorena je Država Slovenaca, Hrvata i Srba, poslije nazvana Kraljevinom Jugoslavijom, gdje su Srbi imali vodeću riječ. Već u prvim tjednima života nove države bilo je jasno u kojem će se pravcu kretati. Vlada je provodila strogu centralizaciju, bez obzira što država još nije imala niti ustav. Centralisti su u vladi bili pretežno dominantni. Srbi su u toj zajednici težili centralističkoj politici kojoj su se žestoko odupirali Hrvati. Narušena politička situacija dovela je do labilnog stanja unutar zemlje. Nakon uspostave diktature kralja Aleksandra, u Hrvatskoj se okupljala nekolicina istomišljenika koji su se zalagali za posve samostalnu hrvatsku državu. Obzirom na represiju koja se provodila, zaključili su da se hrvatsko pitanje može riješiti samo na jedan način – nasilnim izlaskom Hrvatske iz Jugoslavije.¹ Zbog općeg stanja u državi i obzirom na diktaturu, nisu mogli djelovati unutar zemlje, pa su odlučili svoju borbu za slobodnom i samostalnom Hrvatskom prenijeti u inozemstvo. “Hrvatska emigracija, formirana poslije 1929. vuče svoj korijen iz do tada marginalne Hrvatske stranke prava (HSP). Glavni organ HSP - a bilo je Hrvatsko pravo, koje je u svojim napisima otvoreno zastupalo neodrživost ideje jugoslavenstva, ocjenjujući je kao zabludu i osnovnu prepreku za samostalan razvitak hrvatskog naroda.”²

U vodstvu te stranke posebno se istaknula jedna ličnost koja će obilježiti cijelo razdoblje NDH. Ante Pavelić oduvijek je zastupao ideju samostalne hrvatske države. Nakon atentata u skupštini, pravaši, čiji je član bio i sam budući poglavnik Ante Pavelić, sve se više okreću radikalnom usmjerenju, te počinju sa organiziranjem ilegalnih oružanih grupa. Vrhunac toga je stvaranje ilegalne terorističke organizacije “Hrvatski domobran”. To je organizacija koja je bila opisana kao “hrvatska narodna državotvorna organizacija koja radi svim sredstvima na tome, da se uspostavi posve samostalna i Nezavisna Država Hrvatska na cijelom hrvatskom narodnom i povijesnom području.”³ Osnivanjem te organizacije, Pavelić je izrazio svoju težnju da se izađe iz

¹ Matković, Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, P.I.P Pavičić, Zagreb, 2002., str. 29

² Matković, Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, P.I.P Pavičić, Zagreb, 2002., str.. 30

³ Jelić – Butić, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, Sveučilišna naklada Liber i Školska knjiga, Zagreb, 1978., str. 17

okvira tadašnje države i politike HSP - a te da se počne provoditi njegova inačica nacionalističke politike i posebne političke akcije. O tome se pisalo i u istoimenom političkom glasilu "Hrvatski domobran". Nakon atentata u Skupštini, dio frankovaca bio je duboko revoltiran zbog općeg stanja u zemlji i odnosa prema Hrvatima unutar države. Od tog događaja prvi Pavelićevi suradnici i pristaše odlaze u emigraciju – bili su to Branko Jelić i Gustav Perčec. Nakon njih, u emigraciju se uputio i sam Pavelić. Kako je izjavila njegova supruga, Ante Pavelić otputovao je u noći vlakom prema Beču.⁴ Čim je stigao u Beč, Pavelić se povezao sa grupom hrvatskih emigranata i istomišljenika, prvom emigrantskom skupinom frankovaca u Beču koja je otišla iz Hrvatske odmah po osnutku jugoslavenske države. To su većinom bili bivši austrougarski časnici koji nakon 1918. nisu prihvatili stvaranje nove države i jugoslavenstvo, pa se nisu ni vraćali u domovinu. Nakon svog odlaska u emigraciju Pavelić je znao da mora odmah početi djelovati i nakon što je našao grupu svojih istomišljenika, odlučio je da se osnuje novinska agencija "Grič". Kako bi što dalje proširio svoju misao o hrvatskom pitanju i kako bi isto tako skupio što više istomišljenika, preko te agencije tiskali su se razni propagandni letci koji su se dijelili širokim masama, a također je počelo i tiskanje istoimenog glasila "Grič" pod vodstvom jednog od prvih emigranata Gustava Perčeca.⁵

Već u travnju 1929. godine, Pavelić putuje u Sofiju i tamo dogovara sastanak sa Vančom Mihailovim, vođom makedonskog separatističkog pokreta VMRO.⁶ S njima je uspostavio prisne veze, što je odgovaralo i jednoj i drugoj strani jer se isticalo širenje separatističkih akcija protiv Kraljevine Jugoslavije. Obje strane potpisale su deklaraciju o zajedničkom radu makedonskih i hrvatskih separatista. Ovaj događaj oštro je osudila i vlada u Beogradu, kao i izostanak reakcije bugarske vlade na takve događaje. Zbog svojih poteza u Sofiji, austrijska vlada ukinula je Paveliću azil, pa je brzo nakon toga otišao u Italiju. Tamo gradi bazu za okupljanje hrvatskih emigranata i istomišljenika. Ante Pavelić već odavno je uspostavio dobre veze sa talijanskim fašistima i njihovim vođom Benitom Mussolinijem. Zbog toga je Pavelić odmah dobio potporu talijanskog političkog vrha, koji će ga i financijski poticati u njegovom djelovanju. Italija je tada

⁴ Matković, Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, P.I.P Pavičić, Zagreb, 2002., str. 32

⁵Jelić – Butić, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, Sveučilišna naklada Liber i Školska knjiga, Zagreb, 1978., str. 19

⁶Jareb, Mario, *Ustaško – domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Školska knjiga, Zagreb, 2006., str. 82

težila pripajanju Dalmacije i učvršćivanju svojih pozicija na Balkanu. Mussolini je iz tih razloga podržavao Pavelićevu politiku, a njegovim emigrantima pružio svu potrebnu potporu i pomoć. Stvaranjem mreže istomišljenika oko sebe, Pavelić je polako ali sigurno širio svoje mišljenje u masama te okupio oko sebe najodanije pristaše. To su bili Gustav Perčec, dr. Branimir Jelić, dr. Mladen Lorković i dr. Mile Budak. Uz stvaranje manjih grupacija koje su bile zadužene za borbene akcije unutar Jugoslavije, Pavelić dobiva financijsku pomoć talijanskih vlasti i osniva ustaške logore, u kojima se okupljaju prvi istomišljenici. S vremenom, u Italiji se oko Pavelićeve ideologije okupilo oko 500 emigranata.⁷ Uz Mussolinijevo financiranje, Pavelić je osniva i logore za terorističke vježbe. Najpoznatiji su bili Lipari, Bovigno, Brescia.⁸

Osim regrutiranja svojih istomišljenika, za ustaše je bila bitna njihova propaganda. Emigranti su se fokusirali na izdavanje svojih tiskovina, ovisno o državi u kojoj su se okupljali i djelovali. Najpoznatiji novinski listovi bili su “Hrvatski domobran”, “Croatia Press” te “Nezavisna Država Hrvatska”. Putem tiska širili su svoju ideologiju i tako okupljali istomišljenike oko svojih uvjerenja. Međutim, u moru tiskovina, jedan se ustaški list posebno isticao. List “Ustaša” bilo je najpoznatije glasilo ustaškog pokreta. U njemu je prvi put upotrijebljeno puno ime Pavelićeve organizacije Ustaša – hrvatska revolucionarna organizacija (UHRO).⁹ Nakon nekog vremena Pavelić je oko sebe stvorio široku mrežu istomišljenika, te je ustrojio i organizacijsku strukturu, koja je potvrđena u dokumentu pod nazivom “Ustav Ustaše – hrvatske revolucionarne organizacije”.¹⁰ Prema tom dokumentu, ustaška emigracija organizirana je kao vojska, a najviše i izvršno tijelo bio je Glavni ustaški stan. Na čelu tog tijela bio je sam poglavnik Ante Pavelić. Uz taj Ustav, donešen je i drugi bitan dokument pod nazivom “Načela hrvatskog ustaškog pokreta”. U tom dokumentu razrađen je program te sama ideologija ustaškog pokreta. Bitno i najviše naglašeno jest da se isključuje bilo kakva mogućnost da hrvatska država bude u sastavu neke druge državne tvorevine. Ona je isključivo samostalna i nezavisna te ne

⁷ Matković, Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, P.I.P Pavičić, Zagreb, 2002., str. 36

⁸ Jelić – Butić, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, Sveučilišna naklada Liber i Školska knjiga, Zagreb, 1978., str. 21; Jareb, Mario, *Ustaško – domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Školska knjiga, Zagreb, 2006., str. 247

⁹ Jelić – Butić, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, Sveučilišna naklada Liber i Školska knjiga, Zagreb, 1978., str. 21

¹⁰ Tekst Ustava vidi u: Jareb, Mario, *Ustaško – domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Školska knjiga, Zagreb, 2006., str. 120

postoji drugi scenarij. Sve materijalno i duhovno unutar države nalazi se isključivo u vlasništvu naroda, a zemlja pripada seljacima jer je oni obrađuju. Tome se dodaje još i to da su industrija, obrt i trgovina izvor života radnika, a ne gomilanje narodne imovine u rukama kapitalista. Ustaški se pokret poziva na političke misli Ante Starčevića, nalazeći tako ishodište svog programa u pravaštvu. No, potrebno je naglasiti da su neke Starčevićeve misli i ideje ustaše koristile u svojoj propagandi, odnosno, koristili su njegove ideje koje su protumačili na svoj način. Posebno mjesto u ideologiji ustaškog pokreta zauzima obračun s jugoslavenstvom, koje niječe hrvatsku nacionalnu samosvojnost. Osnivanje jugoslavenske države 1918. ustaše su obrazložile kao prevaru Istoka nad Zapadom i to posredstvom jugoslavenske ideje.¹¹ Kao granica buduće hrvatske države na istoku se ističe rijeka Drina kao granica dvaju svjetova, zapadnog i istočnog.¹² Većinom je djelovanje ustaša bilo unutar Jugoslavije i to u obliku manjih akcija i napada, primjerice na željeznicama. No, Pavelić se odlučio za jednu veću ustašku akciju te je za to odabrao Liku. U Gospiću je već imao uhodane ljude jer je tamo djelovala ilegalna ustaška skupina. Pripreme za ovu akciju počele su u proljeće 1932. Za tu akciju ustaše su obilazile obližnja sela i naselja kako bi regrutirali što veći broj istomišljenika. Glavna baza za prijenos oružja bio je Zadar, tada pod talijanskom vlašću. U noći između 6. i 7. rujna 1932. ustaše su napale žandarmerijsku stanicu u Brušanima kraj Gospića. Napad je trajao oko pola sata, a nakon toga napadači su se povukli u Zadar. Nakon tog napada, jugoslavenska policija dobila je u zadatak temeljito pregledavanje tog predjela Like i Primorja. Ova je akcija u ustaškim krugovima nazvana Lički ili Velebitski ustanak.¹³

Za to vrijeme, kralj Aleksandar pokušava stupiti u dobre vanjskopolitičke odnose sa Italijom, međutim bezuspješno. U Njemačkoj je početkom 1933. na vlast došao Adolf Hitler, a kralj se pokušao približiti i Njemačkoj. To je veoma uznemirilo Francusku jer je u Njemačkoj dolaskom Hitlera na vlast počelo jačanje nacizma, a Francuska takav splet događaja nije podržavala, već naprotiv, tome se oštro protivila. U lipnju 1934. godine francuski ministar dolazi

¹¹Jelić – Butić, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, Sveučilišna naklada Liber i Školska knjiga, Zagreb, 1978., str. 23

¹² Matković, Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, P.I.P Pavičić, Zagreb, 2002., str. 38

¹³ Matković, Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, P.I.P Pavičić, Zagreb, 2002., str. 40; Jareb, Mario, *Ustaško – domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Školska knjiga, Zagreb, 2006., str. 287

u posjet Jugoslaviji kako bi sa kraljem Aleksandrom pregovarao o njihovom pokušaju približavanja Njemačkoj. Nakon toga, kralj Aleksandar u jesen iste godine posjećuje Francusku. Posjet je bio zakazan za 9. listopada. Vijest o dogovorenom posjetu jugoslavenskog kralja Francuskoj brzo je odjeknula pa su tako i u ustaškim redovima čuli za nju. Ante Pavelić tad se odlučio za drugu veću akciju – likvidaciju kralja. Čvrsto je vjerovao da će kraljevo ubojstvo izazvati velike neredne unutar zemlje, te naposljetku i raspad države. Atentator Veličko Kerin uspio je u svom naumu. Pavelića je policija naknadno uhitila, no pušten je 1936. Zbog sve veće pasivnosti i nemogućnosti daljnjeg djelovanja u Italiji, jedan se dio emigranata vratio u domovinu od kuda su djelovali putem propagandnog tiska i letaka. Najpoznatiji list bio je “Hrvatski narod”.

Svijet je u to vrijeme bilo podijeljen. S jedne strane fašistička Italija i nacistička Njemačka s Japanom stvaraju Trojni pakt. S druge strane zemlje poput Velike Britanije, SAD-a i Francuske zauzimaju se za demokraciju i očuvanje svoje prevlasti u kolonijama. Njemačka na čelu sa Adolfom Hitlerom 1.9.1939. napada Poljsku i tim događajem započinje Drugi svjetski rat. Tu su državu SSSR i Njemačka podijelile među sobom. Nakon tog događaja, Francuska i Velika Britanija objavljuju rat Njemačkoj.¹⁴ Ubrzo nakon toga, u Trojni pakt priključile su se Mađarska, Bugarska, Slovačka i Rumunjska. Hitleru je zbog toga Jugoslavija bila od velikog značaja, pa je vršio pritisak na Kraljevinu Jugoslaviju da potpiše ulazak u Trojni pakt. U ožujku 1941. Jugoslavija postaje članica pakta, što osuđuje grupa oficira koja izvršava puč i ruši vladu Cvetković – Maček. Novu vladu sastavlja general Simović. Hitler je ostao zatečen zbivanjima u Jugoslaviji te je odlučio vojnim putem uništiti i pokoriti državu. Bez obzira na Simovićevo uvjeravanje Berlina kako ova vlada ostaje pri potpisanom stupanju u Trojni pakt, Hitler je ipak odlučio sprovesti napad. Tako je 6. travnja 1941. godine započelo bombardiranje Beograda, a napad se nastavio i prodorom njemačkih snaga iz Mađarske, Bugarske, Rumunjske i Austrije. Jugoslavenska vojska nije mogla izdržati silovite njemačke napade, a kralj i vlada su se povukli i pobjegli u inozemstvo. Vojska Kraljevine Jugoslavije našla se u rasulu i pred zidom, pa je njen predstavnik general Radivoje Janković u Beogradu 17. travnja 1941. potpisao bezuvjetnu kapitulaciju. Taj je događaj označio slom kraljevine Jugoslavije, a njezin teritorij bio je okupiran

¹⁴ Matković, Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, P.I.P Pavičić, Zagreb, 2002., str. 54

od strane Nijemaca, Talijana, Mađara i Bugara.¹⁵ Ustaški pokret napokon je dobio plodno tlo na kojem može u državi provoditi svoju ideologiju, pod krilom nacističke Njemačke i fašističke Italije u koje su se ustaše ugledale. Nijemcima je bilo najvažnije da teritorij mogu nadzirati s manjim brojem vojnika i u miru ga eksploatirati. Htjeli su da se u Hrvatskoj uspostavi vlast s narodnom podrškom.¹⁶ Pri ulasku njemačkih trupa koje su bile nadomak Zagreba, Slavko Kvaternik, jedan od najpoznatijih ustaša, u ime novog vođe novonastale države, poglavnika Ante Pavelića, pročitao je proglas koji se do građana prenosio putem Radija Zagreb. Tako je 10. travnja 1941. nastala Nezavisna Država Hrvatska, najveći fenomen, a u isto vrijeme i najveći zločin hrvatske povijesti.

Pavelić je u to vrijeme bio van zemlje i iskazivao je prilično nezadovoljstvo zbog proglašenja NDH koje se odvijalo bez njega. Bojao se da će na čelu NDH Nijemci postaviti nekog drugog, a ne njega. Ta sumnja nije bila u potpunosti netočna. Naime, u to vrijeme političar sa najvećim utjecajem u narodu bio je Vladko Maček. Nacisti su zapravo htjeli njega na čelu nove države, no on ih je odbio jer nije htio sudjelovati u takvoj vlasti. „Istog dana kad je proglašena hrvatska marionetska država, Maček se pokušao povući na svoje imanje u Kupincu kraj Zagreba, no njemački vojnici vratili su ga u Zagreb. Nakon toga, prema njegovim riječima, ispitivao ga je jedan visoki dužnosnik Gestapa, koji mu je ponovno ponudio da preuzme glavnu ulogu u novonastaloj državi.”¹⁷ Ako uzmemo da je ovaj navod sasvim točan, to govori kako su nacisti zbilja teško prihvatili činjenicu da Pavelić, koji ima malobrojne sljedbenike preuzme vlast u novoj marionetskoj državi. Htjeli su Mačeka jer je on bio omiljen među seljacima, kojih je bilo mnogo i za koje se vjerovalo da su temelj društva. Slavko Kvaternik je čekao dolazak poglavnika i njegove odredbe, sam na svoju ruku nije htio donositi bilo kakve odluke vezane uz preustroj države i organizaciju vlasti. Pet dana nakon proglašenja NDH poglavnik je stigao u Zagreb i smjestio se u Banske dvore.¹⁸

¹⁵ Matković, Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, P.I.P Pavičić, Zagreb, 2002., str. 56

¹⁶ Tomasevich, Jozo, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941. – 1945.: okupacija i kolaboracija*, Europapress holding: Novi Liber, Zagreb, 2010., str. 57

¹⁷ Tomasevich, Jozo, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941. – 1945.: okupacija i kolaboracija*, Europapress holding: Novi Liber, Zagreb, 2010., str. 63

¹⁸ Matković, Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, P.I.P Pavičić, Zagreb, 2002., str. 63

“Sastav prve vlade NDH bio je sljedeći: predsjednik vlade i ministar vanjskih poslova dr. Ante Pavelić (koji je ujedno i poglavnik, a to znači šef države); potpredsjednik dr. Osman Kulenović, ministar hrvatskog domobranstva i ujedno zapovjednik vojske Slavko Kvaternik (koji je i zamjenik poglavnika); ministar pravosuđa dr. Mirko Puk; ministar unutarnjih poslova dr. Andrija Artuković; ministar zdravstva dr. Ivan Petrić; ministar narodnog gospodarstva dr. Lovro Sušić, ministar bogoštovlja i nastave dr. Mile Budak; ministar šuma i ruda ing Ivica Frković; ministar urudžbe dr. Jozo Dumandžić; predsjednik zakonodavnog povjerenstva dr. Milovan Žanić. Za ravnatelja Ravnateljstva za javni red i sigurnost imenovan je Eugen Dido Kvaternik, za zapovjednika Ustaške vojnice Juco Rukavina, a za pomoćnika ministra vanjskih poslova dr. Mladen Lorković. Povjerenikom za Bosnu postao je Jure Francetić, za Hercegovinu Ivo Herenčić i Mijo Babić, a za Liku Ivan Devčić – Pivac.”¹⁹ Pavelić je nakon proglašenja vlade poslao brzojave Hitleru i Mussoliniju u kojima ih moli da priznaju novostvorenu i nezavisnu hrvatsku državu. I jedan i drugi su odgovorili potvrdno i priznali NDH, a posebno Duce koji je u svemu tome vidio svoju osobnu korist, obzirom da mu je Pavelić obećao Dalmaciju koju je Italija tako silno htjela zauzeti. Uz nacističku Njemačku i fašističku Italiju, NDH su priznale i Bugarska, Slovačka i Mađarska, a u svibnju i Rumunjska. U lipnju su novonastalu državu priznale Španjolska i Japan, u srpnju Nacionalna Kina, Danska i Finska. Osim tih država, nijedna država svijeta više nije priznala NDH.²⁰ Italija nije odustajala od svojih težnji za Dalmacijom, te se upustila u pregovore sa poglavnikom Nezavisne Države Hrvatske. Potpisivanjem Rimskih ugovora 18. svibnja 1941. godine Pavelić je Italiji prepustio većinu hrvatske obale.

¹⁹ Matković, Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, P.I.P Pavičić, Zagreb, 2002., str. 68

²⁰ Matković, Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, P.I.P Pavičić, Zagreb, 2002., str. 70

3. Nacionalna i rasna politika unutar granica NDH

Među prvim zakonskim odredbama donesenim nakon uspostave NDH naglasak je bio na očuvanju “čiste” hrvatske nacije i “čistog” hrvatskog životnog prostora.²¹ Država koju su stvorile ustaše pod pokroviteljstvom nacista i fašista, temelji se zapravo na misli o jednoj naciji (hrvatskoj) i dvije religije (katolička i muslimanska).²² Temelj ustaškog režima činila je tzv. rasna politika. Težili su stvaranju “čistog”, “od stranih elemenata” očišćenog društva. Takva se ideologija provlačila kroz sve bitne dokumente. Zbog takve politike pisalo se direktno o istrebljenju Židova i Srba kao “stranih elemenata” naroda, a proglašeni su i najvećim neprijateljima hrvatske države. Unutar države provodilo se tzv. “unutrašnje prečišćavanje”. To je bio termin koji se koristio za istrebljenje Hrvata i Muslimana koji su zbog svog “nehrvatskog ponašanja” proglašeni izdajicama koji čine ljagu na tijelu hrvatske nacije.²³ Ustaše su u NDH provodile politiku terora i strahovlade. Iako je u samim počecima vladavine ustaša uspostavljena i uvriježena misao kako su Srbi i Židovi najveći neprijatelji naroda i nepoželjni elementi unutar njega, s vremenom će ustaše početi ubijati i klati i ostale stanovnike koji se na bilo koji način usprotive režimu ili poglavniku. Više neće biti važno jesu li to srpska djeca, židovske žene, tko god se nije slagao sa odlukama novog načina vladanja, bio je sankcioniran, najčešće likvidiran. Antisrpska i antižidovska politika bila je u pripremi od samih početaka, i također je bila temelj za sve ostale likvidacije. Prvi tekst koji će biti prihvaćen u pravnim okvirima jest “Zakonska odredba za obranu naroda i države”. Proglašena je pravnim aktom već sedam dana nakon uspostave države, što je dosta brzo, pa tako možemo zaključiti da je taj pravni akt bio pripreman već dulje vrijeme u emigraciji. Prve dvije točke tog pravnog akta sumiraju cjelokupnu rasnu politiku u granicama Nezavisne Države Hrvatske. “Tko bilo na koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji način ugrozi opstanak Nezavisne Države Hrvatske ili državne vlasti, pa makar i djelo ostalo samo u pokušaju, čini se

²¹ Matković, Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, P.I.P Pavičić, Zagreb, 2002., str. 175

²² Tomasevich, Jozo, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941. – 1945.: okupacija i kolaboracija*, Europapress holding: Novi Liber, Zagreb, 2010., str. 431

²³ Jelić – Butić, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, Sveučilišna naklada Liber i Školska knjiga, Zagreb, 1978., str. 158

krivcem zločinstva veleizdaje.”²⁴ Kazna za takvu vrstu izdaje uvijek je bila smrt. Već je tada bilo pomalo očito kojim se putevima vodi ustaška vlast. Razapeti između načela čistog hrvatskog naroda i države, a istovremeno oslanjajući se na načela nacionalsocijalizma i fašizma kao zvijezde vodilje, NDH je postala “radikalna” država po pitanju prava nacionalnih manjina i protivnika režima. Gledajući iz ove perspektive, NDH je u teoriji bila zamišljena kao idealna državna tvorevina koja čvrsto čuva hrvatski narod i pravo na samostalnost i neovisnost, a što se tiče praktičnog dijela, bila je velika zločinačka tvorevina i sramotno razdoblje hrvatske povijesti. Zašto je to tako, dokazat ćemo u nastavku.

U Zakonodavnoj odredbi koju smo malo prije spomenuli, nikada točno nije definirano značenje povrede časti i životnih interesa hrvatskog naroda, već je bio fokus samo na obrani suverene hrvatske države pod svaku cijenu i svim raspoloživim sredstvima. Posebnu pozornost obratit ćemo na rasnu politiku i netrpeljivost unutar granica NDH, iz razloga da bismo dobili bolji uvid u samu temu rada. Rasna se politika od samih početaka države izgrađivala na načelima i uvjerenjima nacizma i fašizma. Ideja je bila stvoriti krajnje čistu hrvatsku naciju, koju treba osloboditi od svih neželjenih elemenata. Na temelju tih uvjerenja nastala je i znakovita “Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti” koju smo već prije spomenuli. “Prema tekstu odredbe, arijskog podrijetla je osoba koja potječe od predaka, koji su pripadnici europske rasne zajednice ili potječu od potomaka te zajednice izvan Europe. Propisuje se i postupak utvrđivanja arijskog podrijetla i detaljno precizira koje se osobe smatraju Židovima. Druga je Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda, kojom se zabranjuje Židovima da sudjeluju u izgradnji narodne i arijske kulture, a zabranjuje se i brak Židova s osobama koje su arijskog podrijetla.”²⁵ Zakonske odredbe prije svega odnosile su se najviše na Židove i Rome, no postupno se u NDH isto počelo postupati i prema Srbima, ali i svim protivnicima i neistomišljenicima režima. Obzirom na to da su ustaše izražavale veliku netrpeljivost prema Srbima jer su smatrali kako su svi Srbi zapravo bili zagovornici Kraljevine Jugoslavije iz koje se Hrvatska jedva izvukla i napokon osamostalila, odmah po uspostavi režima i NDH počeli su javni istupi protiv Srba u Hrvatskoj. Bitno je napomenuti kako je netrpeljivost prema Židovima i

²⁴Jelić – Butić, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, Sveučilišna naklada Liber i Školska knjiga, Zagreb, 1978., str. 159

²⁵ Matković, Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, P.I.P Pavičić, Zagreb, 2002., str. 176

Romima bila rasne prirode, a prema Srbima isključivo političke. Počela je intenzivna politička nesnošljivost prema Srbima koja se iskazivala i putem tiska, te je poticala netoleranciju i Srbe stavljala u nelagodan položaj. Ustaše su svoju politiku protiv Srba bazirali na desetom i jedanaestom od ustaških Sedamnaest načela.²⁶ U njima je jasno izražen stav da u hrvatskoj državi mogu vladati samo i isključivo Hrvati, iz čega proizlazi težnja i cilj da se NDH učini jednonacionalnom državom. Drugim riječima, samo Hrvati su dobrodošli u NDH, ostalim narodima i nacijama ovdje nema mjesta. Ustaše su tu politiku branile pomoću nekoliko argumenata, najzastupljeniji argument bio je taj da su Srbi iz Hrvatske bili oruđe antihrvatske politike zastupljene u Beogradu.²⁷ Što je više vremena odmicalo, Srbi su konstantno i sve jače osjećali represiju nad njima. U Zagrebu je bilo zabranjeno kretanje stanovništva srpske nacionalnosti noću. Zatim su se zaredala konstantna i sve češća otpuštanja srpskih radnika iz službe, uhićenja i prisilna oduzimanja njihove imovine. Sva mjesta u javnoj službi sa kojih su Srbi i Židovi dobili otkaz bila su popunjena ustašama. Osim takvih mjera protiv srpskog stanovništva, u svibnju 1941. donesena je još jedna odredba pod nazivom “Zakonska odredba o prelazu s jedne vjere na drugu”. To je bio prvi akt o prekrštavanju Srba.²⁸ Više nije postojala pravoslavna vjera, već se nazivala grčko – istočna. No, čak i prelazak s pravoslavlja na katoličanstvo nije spasio Srbe tokom masovnih ubijanja u logorima koji će se početi otvarati brzo nakon same uspostave nove države. Preko sto tisuća Srba protjerano je u okupiranu Srbiju. Neki su otišli samovoljno, misleći da će se spasiti.²⁹ Najveća sramota ustaških vlasti bio je program masovne likvidacije Srba, koja je započela svega tri tjedna nakon proglašenja NDH i nastavila se sve do raspada države.

Osim srpske manjine, na području NDH živjelo je i dosta Židova. Rasne odredbe bile su identične za Rome i Židove. Osim što im je oduzimana imovina, Židove su ustaše označavali žutim trakama sa židovskom (Davidovom) zvijezdom veličine 12x 7,5 cm (jedna se takva oznaka

²⁶ Tekst o ustaškim načelima vidi u: Crljen, Danijel. *Načela hrvatskog ustaškog pokreta*, Tiskara Matice hrvatskih akademičara, Zagreb, 1942.; Jareb, Mario, *Ustaško – domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Školska knjiga, Zagreb, 2006., str. 124

²⁷ Tomasevich, Jozo, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941. – 1945.: okupacija i kolaboracija*, Europapress holding: Novi Liber, Zagreb, 2010., str. 441

²⁸ Matković, Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, P.I.P Pavičić, Zagreb, 2002., str. 181

²⁹ Tomasevich, Jozo, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941. – 1945.: okupacija i kolaboracija*, Europapress holding: Novi Liber, Zagreb, 2010., str. 441

nosila na lijevoj strani prsiju, a druga na lijevoj strani leđa).³⁰ Kao i Srbi, i oni su masovno otpušteni iz javne službe. Kao što smo već nekoliko puta naglasili, NDH je svoj uzor pronašla u fašizmu i nacizmu. U štampi su manjine predstavljane građanima u najgorem svjetlu. To pokazuje i navod u Zagrebačkom listu iz lipnja 1941. godine, gdje se govori kako Židovi na Hrvatsku gledaju kao na predmet izrabljivanja. U tom članku objašnjava se zašto se moraju poduzeti drastične mjere protiv pripadnika židovske manjine, a glavni razlog je taj da Hrvat bude gospodar u svojoj državi i na svom teritoriju.³¹

Protiv Židova i Srba, a kasnije i Roma vodila se politika uništenja, koju su određivale tri točke. Za takve poput njih nije bilo mjesta u Hrvatskoj, pod izlikom da su se na ovo područje doselili naknadno, da Srbi nisu ništa dobro napravili za Hrvate, a stvaralo se i mišljenje da dok je Srba u Hrvatskoj, hrvatski narod neće imati mira. Ovdje je isticana poznata parola iz tog vremena „Ili mi se pokloni ili ukloni.“³² Kako je vrijeme odmicalo, ustaše su, uz Pavelićev blagoslov, stvarale sve više zakonskih odredbi i pravnih aktova koji su u sebi sadržavali tekstove pune antisemitske i antisrpske propagande. Tako su s vremenom izdane i “Zakonska odredba o zabrani ćirilice”, ali i o zabrani kretanja Židova i Srba noću.

Osim dvije najpoznatije skupine koje su ustaše htjele iskorijeniti, na udaru se našla još jedna manjina. Odnos prema Romima bio je identičan, no njih su ustaše počele progoniti kasnije od Židova i Srba. Na njih se gledalo kao na građane drugog reda jer su nomadski narod. Odnos prema njima bio je grozan, njih se direktno zatvaralo u novoosnovane logore, a često su završavali i u masovnim likvidacijama.³³ Njihovo zatvaranje u logore se pravdalo na način da “se napokon privode konstruktivnom radu te da sada svatko od njih ima mogućnost napretka”.³⁴ Većina pripadnika romske skupine svoj život je skončala u jasenovačkom logoru, a o tome govori i sljedeći citat: „Gledao sam rijeke Cigana, njihove žene i djecu, kako su se svakog dana slijevale

³⁰ Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb, Novi Liber, Zagreb, 2001. str. 126

³¹ Matković, Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, P.I.P Pavičić, Zagreb, 2002., str. 185

³² Jelić – Butić, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, Sveučilišna naklada Liber i Školska knjiga, Zagreb, 1978., str. 164

³³ Jelić – Butić, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, Sveučilišna naklada Liber i Školska knjiga, Zagreb, 1978., str. str 182

³⁴ Lengel – Krizman, Narcisa, *Genocid nad Romima: Jasenovac 1942.*, Javna ustanova Spomen – područje Jasenovac, Jasenovac – Zagreb, 2003., str. 43

u Jasenovac... kako su neopisivo jezovite scene opraštanja Cigana od njihovih žena i djece. To je tako užasno, elementarno i upravo životinjski ljudsko, da mora potresti i za čitav život ostaviti tragove na svakom čovjeku. Ciganska djeca, kovrčavih glava i krupnih crnih očiju, tako su draga i topla. Njihove su se ručice tako grčevito držale svojih majki i očeva, njihov lelek prodirao je do kostiju. Ubijalo se dnevno na vagone takve cigančadi. Zašto? Nitko nije znao – zato što su skitnice, zato što su Cigani.³⁵

Ustaška politika protiv manjina dosegla je svoj vrhunac osnivanjem koncentracijskih logora po cijelom teritoriju Nezavisne Države Hrvatske.

³⁵ Lengel – Krizman, Narcisa, *Genocid nad Romima: Jasenovac 1942.*, Javna ustanova Spomen – područje Jasenovac, Jasenovac – Zagreb, 2003., str. 49 (svjedočanstvo Mladena Ivekovića)

4. Osnivanje logora u NDH

Praktički od prvih dana postojanja nove države pod ustaškom vlašću Židovi iz Zagreba pokušali su se zaštititi od progona bilo kakve vrste. Nitko više nije mogao biti siguran da će preživjeti. Probali su i sa prelaskom na katoličanstvo, no ni to ih nije spašavalo grozne sudbine. Vrhunac netrpeljivosti prema “drugačijima” bio je otvaranje sve više koncentracijskih logora po cijeloj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. “Nijemci su već prvog dana po uspostavi NDH poticali ustaške vlasti da same organiziraju koncentracijske logore.”³⁶

Početna faza organizacije i izgradnje logorskog sustava u NDH bilo je osnivanje tzv. sabirališta. To su bili prostori za smještaj većih grupa zatvorenika. Obično su bili smješteni na rubnim dijelovima grada, na otvorenim ili zatvorenim prostorima, u zatvorima, napuštenim bolnicama, tvornicama, školama, ponegdje čak i u sinagogama.³⁷ Najviše među uhićenima bilo je Srba i Židova, no kasnije su zajedno sa njima zatvorili i hrvatske antifašiste i komuniste. Nakon nekoliko dana smještaja u sabiralištima, uhićenike bi se premjestilo u koncentracijske logore. Tu su praksu ustaše preuzeli od nacista. Logori su bili mjesta u kojima su odvođeni svi uhićeni na prisilni rad ili brzu likvidaciju. “Osnivanje i rad logora u NDH bili su u nadležnosti Ravnateljstva za javni red i sigurnost (RAVSIGUR-a) uspostavljenog Zakonskom odredbom od 7. svibnja 1941. godine radi ‘uvođenja jedinstvene organizacije i nadzora nad svim policijskim službama u NDH’. Za ravnatelja je postavljen Eugen Dido Kvaternik, sin Slavka Kvaternika, najbliži Pavelićev suradnik u emigraciji.”³⁸

³⁶ Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb, Novi Liber, Zagreb, 2001. str. 266

³⁷ Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb, Novi Liber, Zagreb, 2001. str. 267

³⁸ Mataušić, Nataša, *Jasenovac 1941. – 1945.: Logor smrti i radni logor*, Javna ustanova Spomen – područje Jasenovac, Jaenovac – Zagreb, 2003., str. 20

5. Logor Danica

Prvi osnovani veći logor zvao se Danica. Nalazio se u Drnju kod Koprivnice. Organiziran je u napuštenim prostorijama kemijske industrije Danica koja je prestala raditi neposredno pred Drugi svjetski rat, po kojoj je i dobio naziv. Logor je osnovan 15. travnja 1941. i bio je otvoren do 1. rujna 1942. godine.³⁹ Prva skupina logoraša bili su Srbi. Dan za danom, pristizalo je sve više zatočenika u spomenuti logor. Uprava logora, a i sam MUP NDH zaključili su da je bivša tvornica idealna za prihvatanje velikog broja zatočenika. Uprava logora Danica tvrdila je da nikad nije znala točan broj svojih zatočenika – je li to bilo zbog loše administracije ili namjerno nisu htjeli reći točne brojke – ni dan danas nije poznato. Ukoliko gledamo socijalni sastav, logoraši koji su pristizali u logor Danicu bili su najčešće zemljoradnici, a žene kućanice. No, bilo je ovdje studenata, đaka i radnika.⁴⁰ Čim bi stigli u logor, svi zatočenici bili su temeljito pretreseni, ali i na grozne načine maltretirani od strane ustaša. Imovina i vrijedne stvari bile bi im oduzete, novac su im ukrali, ali su im uzeli i zalihu suhe hrane koju su zatočenici imali sa sobom u vrijeme transporta. Osim što su ih svakodnevno ponižavali i maltretirali, svaki dan su bili izvođeni na prisilan fizički rad. Stizanjem sve većeg broja logoraša, pojavio se problem prehrane. Hrane nije bilo dovoljno, pa je zapovjedništvo logora odlučilo da će svaki logoraš dobiti samo jedan obrok na dan.⁴¹ Žene koje su dovedene u logor Danicu često su uhićene zbog sumnje na komunističku djelatnost u društvu, a za vrijeme NDH intenzivno se provodila protukomunistička akcija. Najviše zatvorenica bilo je iz Zagreba, a s vremenom su u logor dovodili i žene koje su bile optužene za neke zločine poput krađe ili prostitucije. Krajem 1941. godine, a početkom 1942. gotovo sve zatočenice logora Danica prebačene su u druge logore.⁴² Najveći teror trpili su Židovi. Uhićeni Židovi bili su prevezeni u logore Slano i Metajna. Nakon toga, žene su transportirane u logor Krušćicu, a muškarci u Jasenovac. Nakon Krušćice, većina žena završila je u logoru

³⁹ Dizdar, Zdravko, *Ljudski gubici logora "Danica" kraj Koprivnice 1941.-1942.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001., str. 41

⁴⁰ Dizdar, Zdravko, *Žene u logoru "Danica" kraj Koprivnice 1941. – 1942.*, Podravski zbornik 2008., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008., str. 164

⁴¹ Dizdar, Zdravko, *Ljudski gubici logora "Danica" kraj Koprivnice 1941.-1942.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001., str. 54

⁴² Dizdar, Zdravko, *Žene u logoru "Danica" kraj Koprivnice 1941. – 1942.*, Podravski zbornik 2008., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008., str. 165

Loborgradu u Hrvatskom zagorju i logoru Gornja Rijeka.⁴³

U Zagrebu je donesena odluka o premještanju većine logoraša Danice u Gospić. Već istoga dana iz logora Danica kreće prvi transport od sedam vagona s 280 logoraša za Gospić, a slijedećih dana uslijedit će ih još nekoliko. Tjedan dana poslije, 8. srpnja 1941., izdana je zapovijed RAVSIGUR - a NDH svim područnim policijskim vlastima da se u koprivnički logor Danicu ne upućuju ubuduće uhićenici, nego da se direktno odvedu u gospićki logor.⁴⁴

Dio žena koji je iz logora Danice 18. prosinca 1941. prebačen u logor Loborgrad, početkom srpnja 1942. godine transportiran je u poljski logor Auschwitz. Dizdar navodi kako ih je tamo stradalo 143, a jako malo broj ih se nakon rata vratilo.⁴⁵ Zatočenici logora Danice bili su različitog socijalnog statusa, različitih godina i spola, no većinom je bilo muškaraca. Prema nekim podacima, izjavama i provedenim istragama nakon rata, vjeruje se da je kroz taj logor prošlo oko 5600 logoraša.⁴⁶ U logoru su zatočenici, bez obzira na spol i dob bili podvrgnuti psihičkom maltretiranju i fizičkom zlostavljanju, koje se odvijalo najčešće noću. Pri ulasku u logor, ustaški stražari oduzeli bi im sve što su imali i podijelili među sobom. Zatočenici su spavali na betonskom podu i živjeli su u neljudskim uvjetima. Žene nisu bile pošteđene psovki, psihičkog i fizičkog maltretiranja. Bilo je također poznato da su nekolicinu njih po noći silovali ustaški stražari.⁴⁷ Što se tiče podataka o zatočenicima koji su odvedeni u ostale logore, Dizdar piše da ih je većina odvedena u druge logore, većinom u logor Slana na otoku Pagu i logor u Gospiću. Tamo su likvidirani. Najviše je stradalo Srba i Židova. Dizdar procjenjuje da je oko 150 logoraša Hrvata i Židova stradalo u logorima Jasenovac i Stara Gradiška.⁴⁸ Prema Dizdaru i popisu od ukupno 297 logorašica Danice sa koprivničkog područja, njih 132 završilo je u poljskom logoru

⁴³Dizdar, Zdravko, *Žene u logoru "Danica" kraj Koprivnice 1941. – 1942.*, Podravski zbornik 2008., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008., str. 169

⁴⁴ Dizdar, Zdravko, *Ljudski gubici logora "Danica" kraj Koprivnice 1941.-1942.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001., str. 55

⁴⁵Dizdar, Zdravko, *Žene u logoru "Danica" kraj Koprivnice 1941. – 1942.*, Podravski zbornik 2008., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008., str. 169

⁴⁶ Dizdar, Zdravko, *Ljudski gubici logora "Danica" kraj Koprivnice 1941.-1942.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001., str. 58

⁴⁷Dizdar, Zdravko, *Žene u logoru "Danica" kraj Koprivnice 1941. – 1942.*, Podravski zbornik 2008., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008., str. 177 (izjava logoraša Ante Šumatovića od 27. listopada 1942.)

⁴⁸Dizdar, Zdravko, *Ljudski gubici logora "Danica" kraj Koprivnice 1941.-1942.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001., str. 74

Auschwitz.⁴⁹ Iz ovoga se može pretpostaviti da je većina njih barem prošla kroz logor za žene i djecu Loborgrad, obzirom da su sve zatočenicice Loborgrada transportirane u Auschwitz na ljeto 1942. godine.

⁴⁹ Dizdar, Zdravko, *Žene u logoru "Danica" kraj Koprivnice 1941. – 1942.*, Podravski zbornik 2008., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008., str. 185. – 194.

6. Osnivanje ostalih logora i logor Jasenovac

Osim logora Danica u Koprivnici, poznat je bio i logor Kerestinec. Nalazio se nedaleko Zagreba, u smjeru Samobora. Zatočenici su bili podijeljeni i raspoređeni u tri grupe: “srpsko – jugoslavensku”, “židovsku” i “komunističku”.⁵⁰ U lipnju 1941. godine nastao je logorski sustav Gospić – Velebit – otok Pag. Prema Goldsteinu, to je bila krajnja etapa Holokausta u NDH – masovna ubijanja i likvidacije.⁵¹ Taj je sustav sačinjavao jedan zatvor, jedan logor i više sabirališta u Gospiću. Prvi zatočenici logora u Gospiću bili su Židovi. “Od 18. lipnja do 23. kolovoza 1941. Gospić je bio upravno središte logorskog sustava i glavno prihvatilište odakle su zatočenici otpremani dalje na Velebit ili na Pag.”⁵² Zatočenici su gotovo svakodnevno bili dovezeni u Gospić, a dolazili su vlakovima, kamionima ili pak pješice. Na popisima je, prema kasnijoj Rubićevoj izjavi, bilo 28.700 imena zatočenika. Najviše na popisu bilo je Srba i Židova, a nešto manje Hrvata, Bošnjaka i Roma. Najviše zatočenika bilo je zadržavano na imanju “Ovčara”. To je bila vrsta radnog logora, gdje su logorašima određeni njihovi poslovi – neki su čistili ulice, drugi popravljali ceste, a treći su obavljali poslove vezane uz poljoprivredu. Kao i u ostalim logorima, zatočenici su bili podvrgnuti konstantnim vrijeđanjima, fizičkom nasilju, imovinu su im oduzeli i među sobom raspodijelili čuvari u logoru. Koliko su bili brutalni prema zatočenicima govori i primjer iz ovog logora: “U Gospiću bili su zatočenici upozoreni da će za svaki pokušaj bijega biti streljano 50, a za uspješni bijeg 100 zatočenika, bez obzira na spol i dob.”⁵³ Osim tog poznatog logora, još su dva mjesta poznata kao mjesta masovnih likvidacija zatočenika logoraša. To su bili logor Jadovno na Velebitu i Slana na otoku Pagu.⁵⁴

Logor Jadovno na Velebitu bio je smješten u šumi, na gotovo nepristupačnom predjelu do kojeg nisu vodili nikakvi putevi i staze. Dobio je ime po obližnjem malom selu Jadovnu.⁵⁵ Logor je bio izoliran, zatočenici nisu primili nijedno pismo niti su isto mogli poslati svojim obiteljima. Prvo zatočenici Jadovna u logor su dovezeni 24. lipnja 1941. godine, a bili su zagrebački Židovi.

⁵⁰ Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb, Novi Liber, Zagreb, 2001. str. 269

⁵¹ Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb, Novi Liber, Zagreb, 2001. str. 276

⁵² Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb, Novi Liber, Zagreb, 2001. str. 279

⁵³ Zemaljska komisija za ratne zločine - 306 – GUZ – Z2942, 1944. – 1947., br. 1101

⁵⁴ Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb, Novi Liber, Zagreb, 2001., str. 276

⁵⁵ Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb, Novi Liber, Zagreb, 2001., str. 293

Nakon toga, logoraši su počeli stizati svaki dan u manjim grupicama.⁵⁶ U početku su logoraši spavali na otvorenom, sve dok si sami nisu izgradili nadstrešnice. Hrana u logoru bila je užasna, svaki dan u zdjelice od drveta koje su sami izdubili, zatvorenici su dobili malo kaše i malo vode. Pošto nisu imali pribor za jelo, jeli su rukama.⁵⁷ U tom logoru, zatvorenici su bili masovno ubijani. Svaki dan u grupama po nekoliko osoba, ustaše bi ih odvodili do jame na tzv. Grginu brijegu I od tamo bi preživjeli u logoru čuli zvukove mitraljeza. Bilo je očito što se tamo događalo. Logor Jadovno ugašen je već početkom kolovoza 1941., a gotovo svi zatočenici su ubijeni.⁵⁸

Još jedan poznati logor utemeljen u NDH bio je logor Slana na otoku Pagu. Taj logor je većinom bio za muške zatočenike, dok je za žene bio logor Metajna. Osnovan je na pustome kamenjaru rta Slana.⁵⁹ Jedan od osnivača logora, paški kanonik don Joso Felicinić kasnije je pisao kako mu je zapovjednik logora Mijo Babić rekao da to neće biti logor, već čistište – popravilište. No, kako piše, lagao mu je i pretvorio Slanu u “logor svakovrsnih zvjerskih ubijanja i to nevinih muževa, žena i djece”. Nakon osnivanja logora 25. lipnja 1941., prvi transport logoraša došao je brodicima iz Karlobaga. To je bila grupa od trideset Židova.⁶⁰ Nakon njih, počelo je stizati sve više zatvorenika, a osim Židova, zatvarali su i Srbe i manji broj Hrvata koji su bili komunisti ili antifašisti. Prvi zatvorenici logora Slana spavali su na kamenim stijenama uz more. Preko dana radili su na izgradnji ceste od logora prema Metajni, a radili su po dvanaest sati dnevno. Hrana je također bila ispod svakog nivoa humanosti – za doručak su dobivali lipov čaj, za ručak i večeru samo krumpirovu juhu. Zbog groznih higijenskih uvjeta s vremenom se u logoru pojavila i dizenterija. Procjenjuje se da su dnevno logoraši unosili od 500 do 700 kalorija, što dovoljno dokazuje koliko su bili pothranjeni i u kakvim su uvjetima bili prisiljeni živjeti.⁶¹ Ubijanje je bilo svakodnevna pojava, a dolaskom sve više zatočenika, broj likvidiranih je svakim danom bio sve viši. U logoru Metajna, prve zatočenice su bile zagrebačke Židovke. One nisu bile

⁵⁶Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb, Novi Liber, Zagreb, 2001., str. 294

⁵⁷Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb, Novi Liber, Zagreb, 2001., str. 296

⁵⁸Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb, Novi Liber, Zagreb, 2001., str. 297

⁵⁹Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb, Novi Liber, Zagreb, 2001., str. 282

⁶⁰Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb, Novi Liber, Zagreb, 2001., str. 283

⁶¹Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb, Novi Liber, Zagreb, 2001., str. 284

na početku maltretirane jer su imale svoj zadatak – šivanje košulja za logoraše u logoru Slana.⁶² No, ono što je bila česta pojava u tom logoru bilo je učestalo silovanje žena. Krajem kolovoza ta dva logora su ukinuta i prestali su s radom, a iza njih ostalo je mnoštvo nevinih žrtava.

Kroz prve dvije godine u NDH je bilo uspostavljeno više od trideset logora. Oni su po funkciji bili većinom sabirni i tranzitni, a neki čak i radni logori. Najveća sabirališta bila su u Tenji, Kruščici, Đakovu i Loborgradu.⁶³ Nakon nekog vremena zatočenci tih logora bili bi prebačeni u Jasenovac ili su poslani na prisilni rad u Njemačku.

Postojalo je još logora na području NDH, a najpoznatiji je logor Jasenovac. Taj logor bio je najveća grobnica za većinu Židova i Srba te ostalih manjina. Logor je nazvan po obližnjem naselju Jasenovac smještenom oko 110 km jugoistočno od glavnog grada Zagreba. Puni naziv bio je Ustaška obrana – Zapovjedništvo sabirnih logora Jasenovac. Njegovo osnivanje naredio je osobno Eugen Dido Kvaternik. Sustav cijelog logora činilo je pet posebnih logorskih cjelina koje su bile označene rimskim brojevima od jedan do pet (Logor I – Krapje, logor II – Bročice, logor III – Ciglana, logor IV – Kožara i logor V – Stara Gradiška).⁶⁴ “Prvi zatočenci Logora I i Logora II dopremljeni su 23. kolovoza 1941. iz ukinutih logora smještenih u Gospiću, na Velebitu i Pagu (Slana i Metajna). Nakon toga dopremljeni su i zatočenci iz Zagreba. Oni su bili uglavnom muškarci, u prvo vrijeme samo Židovi i Srbi, a nešto kasnije stižu i prve grupe Hrvata, uglavnom komunisti i antifašisti.”⁶⁵ Čim su došli u logor, zatočenicima su stražari uzeli svu imovinu, hranu i ostale materijalne stvari koje su zatočenci tijekom transporta imali sa sobom. Išli su toliko daleko da su uzimali i lijekove. Zbog loših higijenskih uvjeta i neljudskog ponašanja čuvara logora, zatočenci su često obolijevali od raznih bolesti, a najčešća bolest koja je vladala među zatočenicima je dizenterija. Zatočenci logora ustajali su ujutro u šest sati i radili cijeli dan. Rad se unutar organizacije logora dijelio u nekoliko skupina. Tako je jedan dio zatočenika radio u ciglani, jedan dio u kožari, jedan u pilani, u električnoj centrali, neki u lančari. Svaka skupina

⁶²Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb, Novi Liber, Zagreb, 2001., str. 287

⁶³ Mataušić, Nataša, *Jasenovac 1941. – 1945.: Logor smrti i radni logor*, Javna ustanova Spomen – područje Jasenovac, Jasenovac – Zagreb, 2003., str. 23

⁶⁴ Mataušić, Nataša, *Jasenovac 1941. – 1945.: Logor smrti i radni logor*, Javna ustanova Spomen – područje Jasenovac, Jaenovac – Zagreb, 2003., str. 30

⁶⁵ Mataušić, Nataša, *Jasenovac 1941. – 1945.: Logor smrti i radni logor*, Javna ustanova Spomen – područje Jasenovac, Jasenovac – Zagreb, 2003., str. 32

imala je svoj posao koji se morao obaviti, a većinom je išlo za dobrobit logora. Zima 1941. godine bila je najteže razdoblje za zatočnike logora Jasenovac. Neki su toliko oslabjeli od zadanog posla i loših uvjeta da su počeli umirati, a ostali su jednostavno pogubljeni. „Ubijalo se bez predrasude: Srbe, Židove i Rome jer su ' nepoćudni narod', a Hrvate – antifašiste i komuniste jer se nisu slagali s ustaškim režimom. Koliko je dnevno ljudi umiralo teško je utvrditi.”⁶⁶ Nakon teške zime, u ožujku 1942. započelo je deportiranje dijela logoraša na prisilni rad u Njemačku. Prema popisu žrtava iz 1964. godine koji je iznio Savezni zavod za statistiku FNR Jugoslavije, u logorima Jasenovac i Stara Gradiška ukupno je ubijeno, nestalo, umrlo ili poginulo 10.522 zatočenika.⁶⁷ Zato je ovaj logor simbol vrhunca ustaškog terora, koji je i dan danas crna mrlja na hrvatskoj povijesti.

⁶⁶ Mataušić, Nataša, *Jasenovac 1941. – 1945.: Logor smrti i radni logor*, Javna ustanova Spomen – područje Jasenovac, Jasenovac – Zagreb, 2003., str. 58

⁶⁷ Mataušić, Nataša, *Jasenovac 1941. – 1945.: Logor smrti i radni logor*, Javna ustanova Spomen – područje Jasenovac, Jasenovac – Zagreb, 2003., str. 59

7. Logor za žene i djecu Loborgrad

Nakon detaljnog uvoda o stvaranju ustaškog režima, Nezavisne Države Hrvatske te progona Židova, Srba i ostalih manjina te zatočeništva u logorima, koncentrirat ćemo se na temu ovog rada. To je ustaški koncentracijski logor za žene i djecu Loborgrad. Logor Loborgrad nastao je zapravo u zgradi staračkog doma Socijalne zaštite, na putu između Zlatara i Lobora u Hrvatskom zagorju, a službeno je s radom započeo početkom listopada 1941. godine. U tom je domu početkom 1941. godine bilo smješteno nekoliko starijih osoba, no u rujnu iste godine ustaška vlast naredila je liječnicima iz Skrbi za logore da se taj objekt i prostor pregleda te da se ustanovi koliki je kapacitet prostora i koliko žena i djece mogu dovesti u Loborgrad. Liječnike je predvodio povjerenik Ustaškog redarstva za Veliku župu Zagorje u Varaždinu Božidar Gregl. Po njihovim mjerenjima zaključeno je da se može smjestiti između 150 i 180 osoba. No, bez obzira na to, potpisano je da se u prostor može smjestiti od 400 – 600 osoba. Taj prostor bio je u očajnom stanju i zahtjevao je renovaciju. “Dvorac je bio u ruševnom stanju, nedostajalo je pola krova, mnogi prozori i vrata bili su razbijeni, nigdje nije bilo poda. Mjerili smo upotrebljive prostorije i zaključili da se može smjestiti između 150 i 180 osoba. Gregl je na to uperio na nas šmajser i rekao – sada ćete potpisati da se može smjestiti 400 – 600 osoba. Tako smo potpisali.”⁶⁸

Gregl je bio upozoren u nekoliko navrata da je prostor premali, no nije ga bilo briga. Ono što mu je bilo bitno jest da nađe prostor u kojem će osnovati novi logor. Na kraju je ipak zabilježeno da u prostor gdje će biti smješten logor ipak stane do 800 osoba, no na kraju ih je bilo smješteno oko 1300 sveukupno. S obzirom da je taj prostor bio namijenjen za starački dom, moralo se napraviti određene adaptacije prostora. U dokumentima Hrvatskog državnog arhiva postoji dozvola izdana staklaru iz Zagreba koji je bio zadužen za nabavku materijala i radove u dvorcu. Židovski odsjek Ravnateljstva ustaškog redarstva izdao je dozvolu Majeru Katanu.⁶⁹ Zapovjednik logora Loborgrad bio je Karl Heger, pripadnik skupine volksdojčera i urar iz Zagreba, poznat po svojoj okrutnosti prema ženama i djeci u logoru. Plan je bio sljedeći: zatočeničke je trebalo dovesti u slabo naseljena područja. Zbog toga je većina tih logoraša

⁶⁸ Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb, Novi Liber, Zagreb, 2001., str. 344

⁶⁹ HR HDA - 252, Ravnateljstvo ustaškog redarstva – židovski odsjek, kutija 7, 1941., br. 6493

deportirana u Gospić i na otok Pag u srpnju 1941. Najviše žena i djece je u kolovozu odvedena u logor Krušćicu u Bosnu. Muškarci su nakon toga odvezeni u novoosnovani logor Jasenovac, dok su žene i djecu odveli u logor Loborgrad. Pri deportacijama, jedan je član njemačkog izaslanstva izjavio kako su vagoni bili natrpani ljudima, zrak je bio zagušljiv, a zahodi užasni. Zatočenici koje su prevažali izgledali su veoma mršavo i izglednjelo, većinom su tražili vode.⁷⁰ Prve zatočenice sa djecom stigle su u Loborgrad između 5. i 7. listopada. “Nešto manje od polovice Židovki bile su iz sjeverozapadne Hrvatske, a Srпкиnje iz Gospića, Mostara, Sarajeva, Ljubinja, Stoca, Zagreba, Bijelinje, Varaždina, Bihaća, Korenice, Bjelovara...”⁷¹ Prema nekim podacima, u tom je logoru bilo smješteno između 1500 i 1700 židovskih žena i djece, ali i oko 300 srpskih žena i djece. Potrebno je naglasiti kako postoje razlike u broju zatočenica i djece u logoru, a to je dijelom rezultat toga što su zatočenice konstantno pristizale u logor, a druge su deportirane ili su umrle od tifusa u vrijeme epidemije. U Loborgradu nije bilo muških zatvorenika. Bilo je muškaraca, no ti su muškarci dovedeni u logor većinom iz Zagreba i služili su kao pomoć pri uređenju i adaptaciji logora. Bilo je raznih struka – mehaničara, staklara, obrtnika, stolara... Broj zatočenica stalno se povećavao. Početkom studenog u logor je stiglo još deset žena. “U popisu zatočenica koji spominje 1032 osobe, njih 210 ili 20,3% bile su Židovke iz Zagreba. Popis uključuje i manji broj Srпкиnja, ali je najveći broj zatočenica bio iz Sarajeva.”⁷² U dokumentima Ravnateljstva ustaškog redarstva postoji dokument sa popisom dijela Židova otpremljenih u Loborgrad. Iz dokumenta je vidljivo da su svi muškarci bili odvedeni u taj logor kako bi sudjelovali u njegovoj adaptaciji. Bilo ih je raznih struka, od staklara, stolara, kuhara, pa sve do mehaničara. U dokumentu je naveden i popis žena koje su otpremljene u Loborgrad, one su većinom bile činovnice, učenice i kućanice.⁷³ U dokumentima Ravnateljstva ustaškog redarstva postoji i popis i molba za puštanje djece siročadi na brigu Židovskoj općini. Najmlađe dijete imalo je svega 5 godine, a najstarije na tom popisu imalo je 20 godina.⁷⁴ Pisana je molba za njihovim puštanjem iz logora, te davanje djece na skrb Židovskoj općini. (Prilog 1)

⁷⁰ Bethke, Carl, *Das Frauen – und Kinderkonzentrationslager Loborgrad in Kroatien (1941 – 1942)*, Logori, zatvori I prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941. – 1945., 1945. – 1951., Hrvatski institute za povijest, Zagreb, 2010., str. 58

⁷¹ Peršen, Mirko, *Ustaški logori*, Globus, Zagreb, 1990., str. 279

⁷² Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb, Novi Liber, Zagreb, 2001., str. 346

⁷³ HR HDA - 252, Ravnateljstvo ustaškog redarstva – židovski odsjek, kutija 8, 1941., br. 5495

⁷⁴ HR HDA - 252, Ravnateljstvo ustaškog redarstva – židovski odsjek, kutija 11, 1942., br. 2617

Odgovor, nažalost, nije bio pozitivan i djeca nisu puštena na slobodu i dana Židovskoj općini na čuvanje i brigu. Ono što se predložilo jest da Židovska općina preuzme financiranje i kupovanje hrane i odjeće za tu djecu, no da ona ustanu unutar logora.⁷⁵ U tom logoru zatočenice su živjele u neljudskim uvjetima. Dvorac je bio zapušten, nije imao prozore, a sanitarnog čvora praktički da i nije bilo. Kupaona nije bila u funkciji. Kreveti za zatočenice i djecu u spavaonicama bili su na tri kata. Ležajevi su bili veoma mali. U jednoj sobi bilo je smješteno od 50 do 90 zatočenica. Ležale su na slami i nisu imale deke za pokrivanje. U prostorijama se zbog prenapučenosti stvarao neugodan miris, zatočenice nisu mogle vršiti nuždu u nužnicima jer ih je bilo premalo, pa su to obavljale na podovima svojih soba.⁷⁶ Živjele su u fekalijama sa djecom od koje se nisu htjele odvojiti. U cijelom logoru bilo je samo četiri zahoda, pa su zatočenice morale čekati satima u dugim redovima kako bi obavile nuždu. Uslijed takvih neljudskih higijenskih uvjeta, nakon nekog vremena pojavit će se i epidemija tifusa od koje će oboljeti velik broj zatočenica. Naravno, adekvatna liječnička pomoć neće im biti pružena.

⁷⁵ HR HDA - 252, Ravnateljstvo ustaškog redarstva – židovski odsjek, kutija 11, 1942., br. 2617

⁷⁶ Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb, Novi Liber, Zagreb, 2001., str. 347

7.1. Zdravstveno stanje u logoru

Po dolasku u logor, žene su bile u katastrofalnom stanju. Stanje zatočenica bilo je zabrinjavajuće. Izgladnjele i izmorene, koje su proživjele najstrašnji teror i silovanja u transportima, od mučeništva i strahota koje su doživjele dobile su krvav proljev i povraćale su. Fizički slabe, a psihički potpuno izmučene. To stanje najbolje opisuje liječnik Janko Pajas koji je opisao stanje žena po njihovu dolasku u Loborgrad: "... stigavši u logor pružala se preda mnogom očajna slika mizerije i nesreće, koju bih bio jedva u stanju opisati. Te nesrećnice tada još nisu bile raspoređene po prostorijama zgrade, već su ležale okolo po tratini, bespomoćnih, tupih pogleda, ispijena lica, upalih očiju, suhe i naborane kože koja se ljuštila – znaci pretrpljene strahote i bede, te latentnog patološkog straha... vanjska stigmata spola gotovo izbrisana, a sve zatočenice, osim toga bile su amenoroične."⁷⁷ Liječnik je postavio kolektivnu dijagnozu i zaključio kako svaka zatočenica pati od patološkog straha i psihoneuroze.⁷⁸

Žene su zbog loših uvjeta u kojima su se nalazile često obolijevale. Imunitet im je bio potpuno narušen, a psihički su bile jako slabe. Djeca su bila podložna bolestima. Pošto su to žene koje su došle direktno iz logora Krušćica, već su tamo pretrpjele velike strahote. Kada su došle u Loborgrad, većina njih patila je od avitaminoze zbog koje im je ispadala kosa i zubi, pretjerane mršavosti i gubitka mjesečnice. Mnoge od zatočenica molile su da im se odmah skrate muke, a jedino što ih je nekako držalo na životu bila su njihova djeca. Još jedan veoma zanimljiv podatak govori o zdravstvenoj brizi zatočenica u Loborgradu. U dokumentima Hrvatskog državnog arhiva naišla sam na dopis poslan Ravnateljstvu ustaškog redarstva. U njemu se mole i potražuju higijenski ulošci za ukupno 1800 žena u zatočeništvu u logoru Lobor i Đakovo. Svaka je zatočenica imala pravo na 5 komada uložaka.⁷⁹ Računalo se da je ukupan trenutačni broj zatočenica u oba logora oko 3800, od toga da je 1800 mladih žena koje imaju normalne menstrualne cikluse.

⁷⁷ Mataušić, Nataša, *Žene u logorima Nezavisne Države Hrvatske*, Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, Zagreb, 2013., str. 15

⁷⁸ Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb, Novi Liber, Zagreb, 2001., str. 352

⁷⁹ HR HDA - 252, Ravnateljstvo ustaškog redarstva – židovski odsjek, kutija 9, 1942., br. 28712

7.2. Prehrana

Prehrana u logoru bila je očajna. Iako je Židovska bogoslovna općina u logor slala kamione hrane i higijenskih potrepština, zatočenice ipak nisu dobile tu hranu. Ustaški stražari razdijelili su pakete među sobom, a kako bi se još više psihički izivljavali nad zatočenicama, tjerovali su ih da im tu istu hranu namijenjenu za njih kuhaju i poslužuju u posebnoj kuhinji. Jedina hrana koja je došla u ruke zatočenica iz tih paketa bila je ona kojoj je prošao rok trajanja i bila je pokvarena. Ophođenje prema logorašicama u Loborgradu bilo je nehumano. Svakodnevno ih se nazivalo pogrđnim imenima, poput “židovskih svinja”. Zatočenice su u logorima imale poslove i zadatke koje su morale izvršavati, poput cijepanja i piljenja drva, odgrtavanja snijega, vađenja izmeta iz zahodske jame i prenašanja na drugo mjesto. Za svaku sitnicu zatočenice su bile kažnjavane na razne načine. Zapovjednik logora nebrojeno je puta usred noći odredio da se zatočenice izvede van na zimu u snijeg i to u laganoj odjeći, polugole. Tamo bi ih ostavio po par sati, te ih tek nakon što dobro promrznu, vraćao u sobe. Nije bilo rijetko da su zatočenice u dva sata u noći dizane sa zapovijedi da ispeku dvjestotinjak palačinki za zaštitare logora, dok su one skapavale od gladi.⁸⁰ Najčešće kazne bile su smanjenje ionako već malih porcija hrane, no najčešće bi im se oduzela hrana i bile bi zatvarane u samicu. Koliko je prehrana bila oskudna u Loborgradu, potvrđuje i dokument, tj. primjer jelovnika složenog za tjedan dana. Svako jutro za zajuttrak dobile su šalicu crne kave. Ručak nije svaki dan bio isti, no bio je oskudan. Najčešće im se za taj obrok posluživala repa s krumpirom, goveđa juha s ječmenom kašom, ričet sa salamom, krumpirova juha, grah sa suhim mesom, kisela repa s grahom, prežgena juha i kupus sa grahom. (Prilog 2)⁸¹ Kasnije, kod zatočenica koje su oboljele od tifusa, na jelovniku se za njih našao pire od krumpira.⁸² Pravo na večeru kao posljednji obrok u danu nisu imale, a nerijetko bi se dogodilo i da im se uskrati ručak. Kako sam već naglasila, porcije su bile veoma male, pa je većina zatočenica bila pothranjena. Židovska je općina preuzela brigu o zatočenicama i djeci u logoru na sebe. Dva puta tjedno slala je hranu kamionima iz Zagreba u Lobor. Osim hrane, a najčešće tjestenine, svinjske masti, soli, graha, ulja u bačvama, octa, krumpira i šećera, nabavljale su se gume, zračnice, benzin, mišolovke, metle, čavli, prašak za pranje, obuća, okviri za naočale,

⁸⁰ Zemaljska komisija za ratne zločine – GUZ – Z2943, 1944. – 1947, br. 1115

⁸¹ HR HDA - 252, Ravnateljstvo ustaškog redarstva – židovski odsjek, kutija 11, 1942., br. 3357

⁸² HR HDA - 252, Ravnateljstvo ustaškog redarstva – židovski odsjek, kutija 11, 1942., br. 3357

lijekovi. Na tim narudžbama dobro su zarađivali trgovci iz Zagreba i Zlatara. Bijela kava dobivala se triput tjedno, a mlijeko su taj dan dobivali samo oni koji su za to dobili doznake, piše Goldstein.⁸³

Međutim, povećanjem broja zatočenica i Židovska općina upala je u financijske probleme pa je tražila pomoć od Državnog ravnateljstva za gospodarsku ponovu. Prema dokumentu Hrvatskog državnog arhiva, vidljivo je kako je Židovska općina molila pomoć zbog nedostatka financija. Naglašeno je kako uzdržavaju oko 1500 žena i djece u Loborgradu, oko 1200 žena u Đakovu te oko 4000 muškaraca u Jasenovcu. Od vlasti su tražili na raspolaganje 2,820.000 kuna.⁸⁴ Židovska općina nije dobila odgovor na svoju molbu pa je kasnije napisala još jednu. U toj molbi Židovska općina molila je oko 5 milijuna kuna za uzdržavanje zatočenika u ova tri logora, no nažalost, ni na tu molbu nije nikad dobila odgovor niti financijska sredstva.⁸⁵

⁸³ Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb, Novi Liber, Zagreb, 2001., str. 348

⁸⁴ HR HDA - 252, Ravnateljstvo ustaškog redarstva – židovski odsjek, kutija 8, 1941., br. 7877

⁸⁵ HR HDA - 252, Ravnateljstvo ustaškog redarstva – židovski odsjek, kutija 8, 1941., br. 7925

7.3. Pojava epidemije tifusa i osnivanje Gornje Rijeke

Trbušni tifus je zarazna bolest koju uzrokuje bakterija. To je prilično raširena bolest, pogotovo u zemljama trećeg svijeta gdje prevladava niži životni standard. Bolest se munjevito širi u lošim higijenskim i sanitarnim uvjetima. Trbušni tifus prenosi se mokraćom, izmetom ili gnojem, ali i putem zaražene vode.⁸⁶ Simptomi na početku bolesti nerijetko su pojava glavobolje, temperature te pretjerana naotečenost limfnih čvorova. Naknadno, temperatura se povećava, a dolazi i do novih simptoma. U kasnijem stadiju javljaju se i bolovi u zglobovima i mišićima, bol u truhu, povraćanje i proljev.⁸⁷ Trbušni tifus bolest je koja se javlja u nehigijenskim uvjetima. Danas je izlječiva i postoji antibiotik koji ubija sve bakterije u tijelu zaraženog. Međutim, četrdesetih godina i u uvjetima u kojima su živjele zatočenice logora, najčešća posljedica te bolesti bila je smrt. Ova se bolest pojavila u logoru Loborgrad u prosincu 1941. godine. O pojavi i širenju epidemije tifusa, ali i izlječenju postoji dosta dokumenata sačuvanih u Hrvatskom državnom arhivu.

Karl Heger, zapovjednik sabirnog logora Loborgrad prvi put izvještava da se u logoru počeo širiti trbušni tifus. Prvi dokument u kojem se govori o početku epidemije trbušnog tifusa je od 31.12.1941. U njemu se navodi da je prvo bilo zaraženo šest zatočenica, no onda se epidemija počela munjevito širiti zbog loših uvjeta.⁸⁸ Dva identična slučaja postojala su i u logoru Gornja Rijeka, što je ustvrdio Dom narodnog zdravlja u Varaždinu koji je molio za dopuštenje da se zaražene zatočenice preveze na bolničko liječenje u Varaždin ili Zagreb.⁸⁹ Kako je broj zaraženih iz dana u dan rastao, a epidemija tifusa se naglo počela širiti, opasnost je bila sve veća, što je uvidjelo i Ravnateljstvo ustaškog redarstva koje je odgovorilo na molbe. Istaknuli su da se epidemija veoma naglo širi, da je broj zaraženih u kratkom vremenu došao do 100 te da zbog toga prijeti opasnost zaraze i ostalih zatočenica u logoru, isto tako uprave ali i okolice. Također su odlučili kako bi bilo najbolje da se svakog zaraženog otpremi u bolnicu za zarazne bolesti.⁹⁰

⁸⁶ Medicinska enciklopedija, sv.6, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1970., str. 234

⁸⁷ Medicinska enciklopedija, sv.6, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1970., str. 236

⁸⁸ HR HDA - 252, Ravnateljstvo ustaškog redarstva – židovski odsjek, kutija 8, 1941., br. 8389

⁸⁹ HR HDA - 252, Ravnateljstvo ustaškog redarstva – židovski odsjek, kutija 10, 1942., br. 1302

⁹⁰ HR HDA - 252, Ravnateljstvo ustaškog redarstva – židovski odsjek, kutija 10, 1942., br. 1654

Prema dokumentima državnog arhiva, epidemija tifusa kulminirala je u ožujku 1942. godine, kada je u logoru bilo već oko 350 zaraženih. Bez obzira na odluku Ravnateljstva ustaškog redarstva da se bolesnice odvezu na bolničko liječenje, velik broj oboljelih ostajao je u logoru i zatvarali su ih u tzv. bolesničku sobu. Tamo bi ih ostavljali na hrpi, same, bolesne i bespomoćne, a također za jelo bi dobivale hranu od krumpira.⁹¹ Taj navod potvrđuje i dokument iz Hrvatskog državnog arhiva, s popisom jelovnika za tjedan dana, u kojemu je pod nazivom “dijeta” uvijek pisalo pire krumpir. Inače, osobe koje boluju od trbušnog tifusa ne bi smjele jesti krumpir jer je to preteška hrana. Ono što se može zaključiti iz takvog ophođenja prema bolesnicama jest da je uprava logora svjesno davala takvu hranu zaraženim zatočenicama kako bi ubrzala njihovo umiranje, ali isto tako stvorila novi prostor za dolazak novog broja zatočenica. Naposljetku, rijetko tko je bio pušten na liječenje u bolnicu, to se većinom nije odobravalo, osim već toliko bolesnim slučajevima, i to samo iz straha od širenja zaraze. Kao što sam već napomenula, za širenje epidemije tifusa zaslužni su loši higijenski uvjeti. Kako su samo četiri nužnika bila u funkciji, zatočenice su nuždu vršile u sobama na podu. Heger je s vremenom dopustio iskapanje jama u koje se vršilo nuždu i to samo pod nadzorom. Zato nije ni čudo što je toliko zatvorenica umrlo od trbušnog tifusa. Osim od tifusa, zatočenice su često obolijevale od dizenterije. Uprava logora u svojim je izvještajima pisala kako su nakon pojave tih zaraznih bolesti bile poduzete mjere dezinfekcije i dezinsekcije te da se za to nikad nisu štedjela sredstva.⁹² Nakon što je broj zaraženih tifusom drastično pao, liječničke usluge više nisu bile potrebne. Tako je napisao i sam upravitelj logora Karl Heger u dopisu od 16. lipnja 1942. godine: “Izvještavam da je broj tifusno bolesnih današnjim danom 29, to jest dnevno u opadanju, (...) a novih slučajeva tifusa više nema. Kako je svojedobno zatočenik dr. Karlo Breyer upućen u ovaj logor zbog spriječenja daljnjeg širenja tifusa, to smatram da je za daljnji liječnički posao ovdje sada nepotreban”⁹³ Jenjavanjem epidemije trbušnog tifusa, zaključeno je da se stanje unutar logora popravlja te da je zdravstveno stanje logora zadovoljavajuće i na prihvatljivom nivou.

⁹¹ Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb, Novi Liber, Zagreb, 2001., str. 352

⁹² Lengel – Krizman, Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941. – 1942., zbornik, Varaždin, 1976., str. 886

⁹³ HR HDA - 252, Ravnateljstvo ustaškog redarstva – židovski odsjek, kutija 14, 1942., br. 4542

Dolaskom sve više zatočenica u Loborgrad, sve više je do izražaja dolazio problem smještaja i prenapučenosti prostora. U studenom 1941. ustaške vlasti osnovale su “podružnicu” Loborgrada u Gornjoj Rijeci. U tom logoru bilo je smješteno otprilike 300 zatočenica, a prve logorašice među njima bile su židovske žene sa svojom djecom.⁹⁴ U travnju se intenzivno razmišljalo o ideji da u Loborgradu ostanu zdrave i za rad sposobne žene, no ta ideja ipak nije zaživjela zbog straha od širenja zaraznih bolesti. U svibnju su iz Gornje Rijeke pustili pravoslavne zatočenice, a ostale 73 su prebacili u Loborgrad. Nedugo zatim, u kolovožu, te su Židovke deportirane u Auschwitz. Zbog malog broja zatočenica, odlučeno je da se taj logor zatvori, no da ostane “u rezervi” ukoliko dođe još poveći broj zatočenica.⁹⁵ U ovom su logoru zatočenice također bile maltretirane od strane stražara i uprave logora, gotovo isto kao i u Loborgradu.

⁹⁴ Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb, Novi Liber, Zagreb, 2001., str. 347

⁹⁵ HR HDA - 252, Ravnateljstvo ustaškog redarstva – židovski odsjek, kutija 11, 1942., br. 3393

7.4. Kazne, mučenja i silovanja

Ponašanje prema zatočenicama u logoru bilo je kao i u svakom drugom sličnom mjestu – bez ljudskosti i ispod svakog nivoa. Psihička i verbalna maltretiranja bila su svakodnevna pojava, ustaški oficiri i čuvari logora ponašali su se prema njima onako kako su ih i smatrali – nižom rasom, koja je u granicama Nezavisne Države Hrvatske samo korov kojeg se treba riješiti. Osim što su, kao što sam već napomenula, zatočenice i djeca živjeli u neljudskim uvjetima, prehrana je bila dosta loša, a prostor prenapučen, a oni koji se nisu slijepo pokoravali naredbama bili su kažnjeni na razne načine. To je za upravu logora bila svojevrsna zabava. Osim premlaćivanja i kazni poput teških fizičkih radova, zatočenice su, nažalost, morale trpjeti i česta seksualna zlostavljanja. Čuvari u logoru svakodnevno bi si izabrali jednu ženu ili djevojčicu koju bi odveli u sobu i tjerali na spolno općenje. Silovanje žena bila je “normalna i svakodnevna” pojava. “Zapovjednik logora osnovao je za sebe i svoju kulturbundovsku kuhinju, gde su gladne internirke morale kuvati odabrana jela, a sve od namirnica koje je zagrebačka jevrejska opština slala za internirke. Čitave noći orgijali su zapovjednik i njegovi stražari, a mlađe internirke morale su ih posluživati. Svi članovi uprave i straža logora zloupotrebljavali su svoj položaj i prisiljavali žene i djevojke na polni snošaj, a silovali su djevojčice od 14 - 16 godina.”⁹⁶ Žene zatočenice u logorima mučene su na razne načine. Palili su im dijelove tijela, izgladnjivali ih, nisu im davali vode. Izraženi antisemitizam mogao se isčitati i iz psovki koje su ustaše govorile zatočenicama. Heger je samovoljom i unošenjem straha u logor pokušao držati kontrolu. On je bio strah i trepet logora pa je tako znao bacati obuću i odjeću za koju je smatrao da nije dobro očišćena, a zatvorenice je nakon toga pustio da promrznu. Dio zatočenica bio je zaposlen u administraciji, a dio je radio fizičke poslove u vrtu ili na polju. Od svibnja 1942. dio zdravih zatočenica dobio je zadatak da se angažiraju u poljoprivrednim poslovima okolnih seljaka. Sadile su rajčice, kupus, grah, grašak, repu, bundeve i krumpir, i to u velikim količinama. Radove u poljoprivredi preuzele su žene jer je većina muškaraca morala otići u vojsku, a u vrlo kratkom periodu, unutar logora organizirala se škola i dječji vrtić za djecu staru od 3 do 7 godina.⁹⁷

⁹⁶ Mataušić, Nataša, *Žene u logorima Nezavisne Države Hrvatske*, Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, Zagreb, 2013., str. 72

⁹⁷ Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb, Novi Liber, Zagreb, 2001., str. 357

7.5. Molbe za izlazak iz logora

Obzirom da su u Loborgradu bile zatočene samo žene sa djecom, njihove obitelji su pokušavale doći do njih, saznati jesu li još uvijek žive i u kakvom su stanju. Nerijetko je obitelj pisala i molbu za puštanje iz logora u kojima su se navodili razni razlozi zašto se određenu zatočenicu treba pustiti kući. Te pisane molbe slale su se direktno na Ravnateljstvo za javni red i sigurnost, a odgovori su se dosta dugo čekali. Kako bismo dobili što bolji uvid u to vrijeme koje pokušavam detaljno opisati, smatram da je bitno da nekoliko primjera molbi koje sam pronašla u dokumentima u Hrvatskom državnom arhivu navedem i u ovome radu. Izabrala sam nekoliko molbi obitelji zatočenica iz Loborgrada, pa tako i molbu za puštanje zatočenice Štefe Kaufer. Štefina šogorica, Amalija Vandekar iz Zagreba, moli da se Štefu pusti iz logora u Loborgradu, ali također da se otpuste kući Štefin suprug i Amalijin brat Vatroslav Kaufer, te njegov sin Branko iz logora Jasenovac. Kao prilog molbi dala je uvjerenje ravnatelja Državnih željeznica u Zagrebu gdje je njen brat radio.⁹⁸

Drugi primjer molbe napisala je Hermina Vasiljević iz Sarajeva. Njena majka Sofija Ken – Scheiber u podmakloj životnoj dobi, sa svojih 78 godina, zajedno sa svojom kćerkom Elzom Neuer odvedena je u logor Krušćicu. Uhićene su jer su židovskog porijekla. Nakon uhićenja, odvedene su iz Krušćice u logor Loborgrad. Svi muški članovi te obitelji koje su ustaše uspjele uhititi nalaze se u Jasenovcu. U molbi se ističe kako će zatočenice zasigurno prijeći na katoličku vjeru, ukoliko je potrebno. Hermina Vasiljević u molbi moli puštanje svoje obitelji na slobodu u Sarajevo, kako bi bile na državnom trošku. “Utječem se Vašoj milosti za moju staricu majku, čiji su sinovi i svoju krv dali u svojoj vojničkoj službi, a svi mi dati ćemo sve što se može za dobrobit i napredak drage nam Hrvatske.”⁹⁹

Nerijetko su članovi obitelji pisali molbe za izlazak iz logora svojih članova obitelji koji su bili teško bolesni. Primjer takve molbe postoji u dokumentima u Hrvatskom državnom arhivu. Majka Veronike Šarić moli da se njena kćer pusti na slobodu iz logora u Loborgradu. Ističe kako se njena kćer nikada nije politički isticala niti se bavila nekim protudržavnim poslovima. “Budući

⁹⁸ HR HDA - 252, Ravnateljstvo ustaškog redarstva – židovski odsjek, kutija 7, 1941., br. 41440

⁹⁹HR HDA - 252, Ravnateljstvo ustaškog redarstva – židovski odsjek, kutija 7, 1941., br. 6353

da je moja kćerka jako slaba i boluje na bubrezima te kako sam pouzdano saznala pri prisilnom radu često pada u nesvijest, to postoji ozbiljna opasnost po njezin život ako ne bude u najkraćem roku puštena u kućnu njegu.”¹⁰⁰

Iz ovih molbi vidljivo je da su ženske osobe većinom prebačene u Loborgrad, a zatočeni muški članovi obitelji većinom su deportirani u Jasenovac. Kako molbe uglavnom nisu bile odobravane, oni koji su bili na rubu očajja pisali su direktno i samom poglavniku NDH Anti Paveliću. Takav primjer molbe također postoji u dokumentima Ravnateljstva ustaškog redarstva u arhivu. Radi se o molbi 69 – godišnjakinje Irene Hirschl, rođene Rosenberg iz Sarajeva. Njezina obitelj obraća se poglavniku i u molbi navodi da su sudjelovali u paljenju mađarske zastave 1895. godine na Jelačićevu trgu. Irenu u molbi njezina obitelj opisuje kao pravu Hrvaticu i Starčevićanku. “Na sprovodu Oca domovine nosila je vijenac sa gospodjom Haligonja rođj. Majtanić iz Zagreba. Dobila je za uspomenu sliku Oca domovine Dr. Ante Starčevića. (...) Poznavajući, Poglavniče, Vaše plemenito srce, utječemo se Vama sa molbom, da bi ovu našu molbu izvolili uvažiti, te ostajemo zauvijek za dom spremni!”¹⁰¹ Nije poznato je li poglavnik ikada zbilja pročitao molbu i je li odobrio puštanje teško bolesne Irene iz logora. Također, Irenin suprug (71) bio je u isto vrijeme zatočen u najpoznatijem ustaškom logoru Jasenovac. No, u moru neodobrenih molbi ipak se našao jedan pozitivan odgovor. Nekoliko je zatočenica Loborgrada pušteno na slobodu jer su “dokazale svoje arijsko porijeklo”.¹⁰² Takve su situacije bile veoma rijetke, ali se ovim dokumentom ipak dokazuje da su neke od zatočenica ipak bile puštene.

¹⁰⁰ HR HDA - 252, Ravnateljstvo ustaškog redarstva – židovski odsjek, kutija 8, 1941., br. 8228

¹⁰¹ HR HDA - 252, Ravnateljstvo ustaškog redarstva – židovski odsjek, kutija 9, 1941., br. 5405

¹⁰² HR HDA - 252, Ravnateljstvo ustaškog redarstva – židovski odsjek, kutija 13, 1942., br. 4183

7.6. Smrtna stradanja i transport u Njemačku

Smrt je u logorima bila sastavni dio života i svakodnevna pojava. Ljudi su umirali ili od gladi, izmorenosti i batina, a za vrijeme epidemije tifusa i od bolesti. U jednom izvještaju stoji da je za godinu dana rada Loborgrada umrlo oko 200 osoba, no u dokumentima u arhivu postoji popis od ukupno 95 umrlih. Na tom popisu je devet Zagrepčanki, piše Goldstein.¹⁰³ Početkom listopada u logor su došli predstavnici Židovskog odsjeka Ravnateljstva ustaškog redarstva u pratnji njemačke komisije. Došli su obavijestiti preostale zatočenice da ih je preuzeo Treći Reich. Loborgrad je prestao s radom početkom listopada 1942., tako da je bio otvoren samo godinu dana. Vlasti su odlučile zatočenice prebaciti u ostale domaće, ali i strane logore pod nacističkom vlašću. Žene i djeca uvedeni su u transporte iz Zagreba te su deportirani u poljski logor smrti, poznati Auschwitz. Dio grupe Hrvatica prebačen je u logor Stara Gradiška. Ostatak je prebačen u Jasenovac.¹⁰⁴ Neki su prebačeni i u manja mjesta, no opet im se gubi svaki trag. Dokazi o transportima postoje i u dokumentima Ravnateljstva ustaškog redarstva, židovskog odsjeka. U dokumentima se nalazi i zapovijed da transporti Židova moraju ići po redu: Zagreb, Loborgrad i Vinkovci.¹⁰⁵ “U jesen 1942. započela je likvidacija logora, i to na taj način što su sve preživjele Jevrejke poslate transportima preko Zagreba u Osviecim, odakle se do danas ni jedna nije vratila. Mlađe Srпкиnje otpremljene su na rad u Nemačku i njihova je sudbina nepoznata; starije su prebačene u Srbiju.”¹⁰⁶ Što se dalje dogodilo, nitko ne zna. No, može se nagađati. Zatočenice su sa djecom odvedene u logore smrti, umrle su ili od prisilnog rada i izmorenosti, ili su ih hladnokrvno likvidirali čuvari u logorima.

Kako su općenito izgledali transporti zatočenica iz logora u Reich, većinom u Auschwitz, najbolje opisuje Goldstein. Po svjedočenju Ivana Kampuša, koji je prije deportacija zadnji put vidio svoje rođake, opisuje kako je na kolodvoru bila veoma duga kompozicija teretnih vagona. Unutar vagona ljudi su bili stisnuti, nisu imali komotnost niti mjesta. Na vagonima su bila otvorena samo jedna vrata, koja su bila zaštićena lancima. Nitko nije imao mogućnost izlaska.

¹⁰³ Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb, Novi Liber, Zagreb, 2001., str. 358

¹⁰⁴ Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb, Novi Liber, Zagreb, 2001., str. 360

¹⁰⁵ HR HDA - 252, Ravnateljstvo ustaškog redarstva – židovski odsjek, kutija 15, 1942., br. 5122

¹⁰⁶ Levental, Zdenko, *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Savez jevrejskih opština FNR Jugoslavije, Beograd, 1952., str. 76

“Svi su plakali, i oni u vagonima i oni koji su stajali na peronu.”¹⁰⁷ Tokom transporta, u vagonima je vladao neugodan miris, a zatočnici su bili zlostavljani, što verbalno, što fizički, od strane čuvara. Zatočnici koji su deportirani, i to manji dio njih, uspio se javiti jednom ili dvaput obitelji, no nakon toga više ih nitko nije čuo ni vidio. “Od 28. septembra 1941. pa do 30. oktobra 1944. godine, stizali su brojni transporti interniraca iz raznih krajeva Jugoslavije. Najviše ih je bilo iz Slovenije, Srbije Hrvatske i Vojvodine.” Pretpostavlja se da je u ovaj logor u svim transportima stigao ukupan broj od deset do dvanaest tisuća Jugoslavena, a od tog ukupnog broja bilo je oko 2200 žena.¹⁰⁸ Žene koje su dovedene u Auschwitz većinom su bile Židovke. Po samom dolasku u poljski logor, nacisti su ih prvo tetovirali brojevima. Nakon toga, odvedene su u posebnu prostoriju gdje su im čuvari logora uzimali osobne stvari, novac, nakit i hranu koju su imale tijekom transporta. Nakon toga, podijeljene su u radne grupe i poslane na prisilan rad unutar logora Auschwitz. Po svemu ovome može se zaključiti kakva ih je sudbina snašla.

¹⁰⁷Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb, Novi Liber, Zagreb, 2001., str. 430

¹⁰⁸Žugić, Tomislav, Milić, Miodrag, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic 1941. – 1945.*, Institut za savremenu historiju, Beograd, 1989, str. 44

8. Djelovanje Diane Budisavljević i njezine akcije spašavanja

Diana Budisavljević bila je heroína svog vremena. Rođena je u Innsbrucku u Austriji 15. siječnja 1891., a umrla je također u Innsbrucku 20. kolovoza 1978. godine.¹⁰⁹ U istom mjestu završila je osnovnu i srednju školu. Udala se za liječnika Julija Budisavljevića, koji je preselio u Zagreb zajedno sa svojom suprugom Dianom zbog posla na tek otvorenom Medicinskom fakultetu. Diana Budisavljević poznata je po svojoj velikoj pomoći zatočenicima ustaških logora za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske. Zajedno sa svojim bliskim suradnicima, organizirala je niz akcija koje su nakon nekog vremena bile poznate pod imenom “akcije Diane Budisavljević”. Ona je, također, usko surađivala sa Židovskom bogoslovnom općinom u Zagrebu, Crvenim križem i Caritasom. Svakodnevno je slala pomoć u lijekovima, novcu, odjeći, obući i higijenskim potrepštinama u logore, kako bi barem malo olakšala zatočenima. Osim materijalne pomoći, njeni suradnici su na zagrebačkom kolodvoru organizirali i akcije opskrbe transporta zatočenika koji su odvedeni na prisilni rad u Njemačku. “Na osnovu transportnih lista i drugih izvora izrađuje sa suradnicima kartoteku djece, koja je na kraju rata sadržavala podatke za oko 12.000 djece. Na osnovi tih podataka uspostavljena je opsežna korespondencija s roditeljima koji su se nalazili na prisilnom radu u Njemačkoj i tražili podatke o svojoj djeci.”¹¹⁰ Osim slanja skupljenih materijalnih dobara zatočenicima u logore u Staru Gradišku, Tenju, Loborgrad, Gornju Rijeku i druge, Diana Budisavljević je skupljala i donacije u lijekovima i hrani koje je sa pošiljkama slala u logore. Sve svoje akcije i cijelu svoju djelatnost Diana Budisavljević je zapisivala u svoj dnevnik, koji je i objavljen. Na temelju tog dnevnika i na temelju dokumenata u Hrvatskom državnom arhivu pokušat ću u ovom poglavlju dati bolji uvid u trud i organizaciju akcija za zatočenice, s time da ću se fokusirati na Loborgrad kao temu mog rada.

Tako 24. listopada 1941. Diana Budisavljević u svom dnevniku piše kako se u Loborgradu nalaze zatočene žene sa svojom djecom. Spavaju na golom podu, bez tople odjeće ili bilo kakvih pokrivača. Tada shvaća kako se za te ljude netko mora pobrinuti. “Duboko potresena onime što

¹⁰⁹ Marjanić, Danijela, *Biografija Diane Budisavljević*,
http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=83666, zadnji pristup: 28.02.2017.

¹¹⁰ Marjanić, Danijela, *Biografija Diane Budisavljević*,
http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=83666, zadnji pristup: 28.02.2017.

sam čula o stanju interniranih, pristala sam učiniti što bude u mojoj moći da se akcija pomoći organizira.“¹¹¹

Dva dana nakon što je saznala za uvjete koji vladaju u Loborgradu i ostalim ustaškim logorima, Diana Budisavljević piše kako je Židovska općina dobila popis zatočenica u Loborgradu (koji je pod upravom Nijemaca), te da postoji popis nužnih stvari koje trebaju svakoj zatočenici. Tada se odlučila na prvu akciju skupljanja tople odjeće za zatočenice. Ona u svom dnevniku napominje kako se smjelo djelovati samo u tajnosti zbog strogih kontrola ustaške policije. Također je inzistirala da se u tim akcijama primijeni “sistem snježnih gruda”, tj. svatko proširi glas o akciji osobama od povjerenja, i na taj način se odazove veći broj ljudi koji je spreman pomoći.¹¹² U nekoliko dana Diana Budisavljević je sakupila dosta odjeće jer se vijest da se može pomoći unesrećenima u logorima munjevito proširila. Što se i kako skupljalo, kako su se primale donacije najbolje govori sljedeći citat: “Od vunenih i baršunastih zastora šivani su dječji kaputi, haljine i pokrivači. U mojoj velikoj garaži se razvrstavalo i pakiralo. Zatim se kupovalo. Budući da sam počela i s prikupljanjem novca, imali smo nešto sredstava za kupovinu. Kupovali smo u prvom redu vreće za slamu, budući da su nam u Židovskoj općini rekli da su nabavljene velike količine slame, kako zatvorenice ne bi morale spavati na hladnom podu.”¹¹³ Osim toga, kupovale su se deke, papuče i topla odjeća. Hranu i duhan nije se smjelo slati u logor. Donatori koji su sudjelovali u akciji bojali su se ustaških progona, pa su većinom zahtjevali da se ne zapisuju njihova imena.

U dnevniku pod datumom 8. studenog 1941. Diana Budisavljević piše kako je saznala da je jedna zatočenica iz Loborgrada puštena na slobodu te da se smjestila u Zagrebu. Diana Budisavljević ju je posjetila čim prije i pokušala saznati što više informacija koje bi joj bile korisne u daljnim akcijama. U dnevniku napominje kako joj je puštena zatočenica Kovačević rekla da se pravoslavke osjećaju izolirano od Židovki. Napomenula joj je da u logoru postoji zatočenica od najvećeg povjerenja, Radojka Vasiljević, koja je brinula za ostale zatočenice te je ona osoba kojoj se može potpuno vjerovati i dodijeliti joj obvezu pravedne raspodjele donacija.

¹¹¹ Budisavljević, Diana, *Dnevnik Diane Budisavljević*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2003., str. 14

¹¹² Budisavljević, Diana, *Dnevnik Diane Budisavljević*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2003., str. 15

¹¹³ Budisavljević, Diana, *Dnevnik Diane Budisavljević*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2003., str. 16

Nakon toga, Židovska općina je adresirala složene pakete za pravoslavne zatočenice na ruke Radojke Vasiljević. Sljedeći korak koji je Diana Budisavljević htjela poduzeti bio je osobno otići u posjet zatočenicama u Loborgradu, te je tražila pomoć doktora Pajasa, koji se brinuo za štíćenike tamošnjeg staračkog doma.

No, ništa nije moglo proći i bez određenih problema. Karl Heger, upravitelj Loborgrada, dan prije bio je u Trenkovoju u Židovskoj općini i naredio da se sve bale utovare u njegov kamion. Bilo je poznato da je manji dio stvari dolazio direktno do zatočenica kojima su bile najpotrebnije. Upravitelj i logorski stražari uzeli bi pakete i raspodijelili među sobom, a u najgorem slučaju prodali bi stvari i novac koji su dobili od prodaje bi podijelili među sobom. “Bili su to debeli, topli pokrivači, zimski kaputi, haljine, rublje, cipele, većim dijelom u odličnom stanju, mnoge stvari gotovo nove. U to su vrijeme ljudi te stvari još imali, mogli su ih dati i davali su ih rado. Čovjek je bio tako sretan da se može izvući iz dotadašnje letargije i da može stvarno pomoći svojim ljudima.(Kasnije smo saznali da od svih tih nužnih stvari gotovo ništa nije bilo podijeljeno, sve je komandant upotrijebio u vlastite ili druge svrhe.)”¹¹⁴ Nakon mnogo truda dr. Pajas je napokon uspio dobiti propusnice za ulazak u logor. Diana Budisavljević i on tog su dana (25. studenog 1941.) utovarili što više paketa u unajmljeni ustaški automobil i krenuli za Loborgrad. Došavši tamo, ulaz im je ipak bio zabranjen, no nakon duljih pregovaranja sa čuvarima, ušli su u logor pod uvjetom da sve što tamo vide i čuju ne smiju nigdje prepričavati. Tada je od samih zatočenica dobila potvrdu da svi oni paketi koji su poslani u Loborgrad nikad nisu dani zatočenicama. Sve su stražari i uprava logora razdijelili među sobom. Kada ih je pitala što im može omogućiti, sve zatočenice skromno su izrazile želju za češnjakom.¹¹⁵ Četiri dana nakon posjeta logoru, nakon mnoštvo održanih razgovora, zaključeno je da je najbolje da se jednom tjedno u automobile utovare kutije sa napravljenim sendvičima i u logoru podijele. Sendviči bi sadržavali sastojke koji bi tad bili na raspolaganju. “Zatočeni u Lobor – gradu bili su iz Bihaća, Sarajeva, Mostara i Stoca. Budući da odašiljanje namirnica još uvijek nije u većoj mjeri bilo organizirano, pridružila sam se njenoj privatnoj akciji, tako da je dvoje studenata iz Hercegovine odnosilo male pakete u logor. Tamo su putovali vlakom, a zatim kolima do

¹¹⁴ Budisavljević, Diana, *Dnevnik Diane Budisavljević*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2003., str. 18

¹¹⁵ Budisavljević, Diana, *Dnevnik Diane Budisavljević*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2003., str. 19

kolodvora do logora. Kako smo u međuvremenu saznali da je određeni broj žena i djece prevezen u novoosnovani logor u Gornjoj Rijeci, studenti su pristali i tamo odnositi pakete.”¹¹⁶ U međuvremenu, srpska crkvena zajednica preuzela je dio brige na sebe te je poslala nekoliko sanduka sa toplom odjećom i obućom. Mreža Dianinih suradnika se širila, a pomoć je pristizala sa svih strana. Osim obuće i odjeće, toplih deka i posteljine, slala se i hrana. “Slali smo kruh koji smo kod pekara davali peći od kukuruznog brašna, tvrdo kuhana jaja, maslac ili mast, čvarke, sir, slaninu, kobasice, limune, sol, luk, češnjak, masline, čaj, kavni nadomjestak, za djecu neko vrijeme konzerve s mlijekom koje smo mogli nabaviti u Zagrebu, šećer, sušene jabuke, smokve, naranče – već prema tome što je bilo moguće za nabaviti.”¹¹⁷ Diana Budisavljević je cijelo vrijeme pokušavala dobiti dozvolu sa provođenje svoje akcije. No, osim što je pomogla zatočenicama i djeci u logoru Loborgrad, ona je i 1943. od Židovske općine dobila popis zatočenica u Jasenovcu i Staroj Gradišci. Njima je pomogla na način da im je slala pakete sa hranom.¹¹⁸ Svakodnevno je provodila i organizirala akcije za sve zatočenike u logorima. Znala je da je rad u tajnosti opasan i da svi sudionici, a već ih se tada dosta okupilo, mogu snositi ozbiljne posljedice ukoliko ustaše saznaju za akcije. Više je puta u svom dnevniku izrazila želju za pismenim odobrenjem za vođenje svoje akcije. Tu je potvrdu mogla dobiti jedino od Ravnateljstva za javni red i sigurnost.¹¹⁹ Nakon nekoliko mjeseci borbe Diana Budisavljević je ipak dobila službenu dozvolu za provođenje svojih akcija za pomoć potrebitima u logorima. Osim pomoći u hrani i odjeći te ostalim materijalnim potrebštinama, kako sam već i navela u gornjem tekstu, Diana Budisavljević sudjelovala je i u zbrinjavanju djece i zatočenica koji su imali sreću da ih se pusti iz Loborgrada. U arhivu postoji dokument koji potvrđuje Dianino zalaganje i nesebičan rad za potrebite. U dokumentu stoji dopuštenje i potvrda da se sva djeca pravoslavne (“grko – istočne”) vjere predaju njoj na skrb i brigu. Na taj je način Diana Budisavljević spasila jedanaestero djece od sigurne smrti i maltretiranja.¹²⁰ Diana Budisavljević ostvarila je velik doprinos za vrijeme Drugog svjetskog rata u Nezavisnoj Državi Hrvatski. S pravom je stekla status heroine i velike dobročiniteljice.

¹¹⁶ Budisavljević, Diana, *Dnevnik Diane Budisavljević*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2003., str. 22

¹¹⁷ Budisavljević, Diana, *Dnevnik Diane Budisavljević*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2003., str. 30

¹¹⁸ Marjanić, Danijela, *Biografija Diane Budisavljević*,

http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=83666, zadnji pristup: 12.05.2017.

¹¹⁹ Budisavljević, Diana, *Dnevnik Diane Budisavljević*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2003., str. 22

¹²⁰ HR HDA - 252, Ravnateljstvo ustaškog redarstva – židovski odsjek, kutija 11, 1942., br. 3153

9. Izvještaj Zemaljske komisije za ratne zločine

Tražeci dokumente u Hrvatskom državnom arhivu proučavala sam i fond Zemaljske komisije za ratne zločine, koja, među svim ostalim zločinima NDH opisuje i logor Loborgrad. U dokumentima se ističe kako je odmah nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske ustaška vlast naredila krajnju dehumanizaciju i istrebljenje židovskog stanovništva koje je obitavalo na području čitave NDH. Donošenjem različitih odredbi, poput odredbe o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda, te zakonska odredba o rasnoj pripadnosti, Židove se kao manjinu marginalizirao i stavljalo van zakona. Progoni Židova započeli su krajem lipnja 1941 .kada je poglavnik NDH Ante Pavelić izjavio: “Budući Židovi šire lažne vijesti u svrhu uznemiravanja pučanstva te svojim poznatim spekulativnim načinima ometaju i otežavaju opskrbu pučanstva, te se kolektivno smatraju za to odgovornim, i prema tome će se protiv njih postupati i spremati ih povrh kaznenopravne odgovornosti u zatočenička zbirališta pod vedrim nebom.”¹²¹ Tako je zaista i bilo. Počela su masovna uhićenja Židova diljem zemlje, njihova razvrstavanja u sabirališta i logore te slanja na prisilan rad. Brzo se osnivaju logori (Krušćica, Gospić, Slana). Muškarci su većinom završavali svoj težak put u Jasenovcu ili Staroj Gradišci, a žene u Loborgradu. Prema riječima preživjelih, muškarce se dijelilo od žena i djece te su bili prevažani u logore. Zatočenice u gospićkom logoru, nakon mučenja tamo ukrcali bi na brod i slali ih u logor Slana na otoku Pagu. Za vrijeme putovanja brodom, ustaše su radile zvižerske zločine nad zatočenicima – premlaćivali su ih, klali i bacali leševe u more. Nakon nekog vremena provedenog u logoru na Pagu, ponovno su vraćeni u Gospić. Zatočenike su ustaše utovarili u vagone, ostavili ih četiri dana bez hrane i vode. Kad su konačno stigli u Slavonski Brod, dio njih je prebačen u Bosanski Brod, a od tamo u logor Krušćicu. “U isto vrijeme stigao je iz Sarajeva transport bosanskih Židova, pa se je tako najednom u logoru Krušćici našlo oko 4.000 zatočenika, muškaraca, žena i djece, koji su na tom malom prostoru, vrlo loše hranjeni, bez ikakvih higijenskih uslova, proboravili dva mjeseca, da koncem kolovoza budu žene i djeca ponovno utovareni u vagone i transportirani.”¹²²

¹²¹ HR HDA 306 - Zemaljska komisija za ratne zločine – Z2942, 1944. – 1947., br. 1100

¹²² HR HDA 306 - Zemaljska komisija za ratne zločine – Z2942, 1944. – 1947., br. 1101

Nakon što se veći broj žena i djece našao u logoru Loborgrad, nekoliko su dana, prema spisima Zemaljske komisije za ratne zločine, proveli vani, pod vedrim nebom. Postupak prema njima bio je grozan – spavalo se na slami i nije bilo deka ili pokrivača kojima bi se pokrili. Osim loših higijenskih uvjeta, u funkciji su bila samo četiri zahoda, pa su zatočenice i djeca morali satima stajati u redovima kako bi obavili nuždu. Upravitelj logora dao je iza logorske zgrade iskopati veliku jamu u koju bi zatočenice mogle vršiti nuždu, ali samo u određenim satima – od 8 do 12 sati i od 14 do 20 sati.¹²³ Kako bi se iskazao loš odnos prema zatočenicama, osim što su bile verbalno maltretirane i napadane od strane ustaša, nekada su im zadavali zadatke koji nisu imali nikakvog smisla. Primjerice, nekolicina zatočenica morala je cijeli dan s jednog mjesta na drugo raznositi šljunak i drvo, a cilj je bio izmoriti ih. Uprava logora bila je u rukama Kulturbunda, a u upravi je bilo 16 osoba.¹²⁴

Zemaljska komisija donijela je zaključak na temelju svjedočanstva preživjelih zatočenica.

“Za zločine počinjene u ovom logoru najdirektnije su odgovorni njemački zločinci, jer je ovo zapravo bio njemački logor na području tzv. NDH, te su prema tome u prvom redu odgovorni zapovjednik logora Karl Heger i njegov zamjenik Wilibald Heger. (...) Izvršujući naredjenja svojih njemačkih gospodara, ustaše su pohapsili zatočenice iz ovog logora i doveli ih u sam logor, ali su odmah nakon toga – kako je već istaknuto – predali cjelokupnu upravu logora u ruke Volksdeutschera, koji su imali u svom logoru i sve ostale svoje namještenike i stražu. Kad se zna, da su Volksdeutscheri u tzv. NDH imali naročito privilegirani položaj i direktno bili stavljeni pod kontrolu vlasti iz Reicha, Führeru polagali u prvom redu zakletvu, onda je jasno, da je nad tim logorom i nad žrtvama toga logora svu vlast vršila njemačka državna vlast.”¹²⁵

Uz direktne osuđenike, Zemaljska komisija za ratne zločine drži da su odgovorni za zločine nad zatočenicima i stanoviti njemački nacist Heinrich Himmler i naravno, Führer Trećeg Reicha Adolf Hitler. Odgovornim za zločine smatraju se i poglavnik NDH Ante Pavelić, te njegovi najbliži suradnici, uključujući i ravnatelja Ravnateljstva za javni red i sigurnost Eugena Didu

¹²³Bethke, Carl, *Das Frauen – und Kinderkonzentrationslager Loborgrad in Kroatien (1941 – 1942)*, Logori, zatvori I prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941. – 1945., 1945. – 1951., Hrvatski institute za povijest, Zagreb, 2010., str. 65

¹²⁴HR HDA 306 - Zemaljska komisija za ratne zločine – Z2942, 1944. – 1947., br. 1105

¹²⁵HR HDA 306 - Zemaljska komisija za ratne zločine – Z2942, 1944. – 1947., br. 1107

Kvaternika, nastojnika židovskog odsjeka u Glavnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost Vinka Kühnela, nadzornika logora u Glavnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost Božidara Gregla.¹²⁶
Za njih se tražilo suđenje i odgovarajuća sudska kazna.

¹²⁶ HR HDA 306 - Zemaljska komisija za ratne zločine – Z2942, 1944. – 1947., br. 1107

10. Svjedočanstva preživjelih

Svjedočanstva iz logora Loborgrad nema puno, no ona koja su dokumentirana i sačuvana u arhivu veoma detaljno i slikovito opisuju užase koje su trpjele zatočenice logora punih godinu dana. Primjer jednog takvog svjedočanstva je i svjedočanstvo Gjura Kastla iz Zagreba. Na početku svog svjedočanstva Gjuro Kastl kaže kako je upoznat sa osnivanjem ženskog logora u Loborgradu. “Kad sam ja u aprilu došao u taj logor, zapovjednik logora bio je zloglasni kulturbundovac Heger Karlo, a njegovi glavni pomagači i saradnici bili su brat mu Heger Vilibald i Golik kulturbundovac iz Vojvodine, koji su se isticali osobitom brutalnošću i surovošću spram zatočenica. Heger Karlo je kako mi je saopćeno po zatočenicama izmišljao najraznovrsnije metode za šikaniranje zatočenica. Tako je nebrojeno puta usred noći odredio nastup čitavog logora, pa su zatočenice bez obuće i nedostavno obučene morale po više sati stajati u snijegu, dok se je Heger sa svojom družinom zabavljao u toploj sobi, dok se konačno nije odlučio izaći pred zatočenice i narediti im da se konačno vrate u svoje nastambe.”Ističe još u svjedočanstvu kako su često zatočenice dizane usred noći i maltretirane na razne načine od strane kulturbundovaca. Za svaku sitnicu bile su kažnjavane, premlaćivane, ostavljene na hladnoći dok ne bi promrzle. Nečesto su ih kažnjavali i zatvaranjem u tzv.samicu te oduzimanjem hrane. Paketi sa odjećom, dekama i hranom rijetko su kad našli svoj put do zatočenica. Većinom bi ih podijeliti stražari među sobom, a ostavili bi im eventualno hranu kojoj je prošao rok trajanja. Često su im i prodavali hranu koju je zatočenicama poslala njihova obitelj.¹²⁷ Kako bi ih psihički dokrajčili, uprava Loborgrada vrijeđala je zatočenice “nazivajući ih pogrđnim nazivima, i to ponajviše smrdljivim Židovkama”.¹²⁸

Dio jednog svjedočanstva preživjele zatočenice Zore Blau iz logora također potvrđuje grozno ophođenje prema ženama i djeci. Higijene gotovo da i nije bilo, zatočenice se nisu mogle prati. Zora Blau navodi kako su svi bili ušljivi. “Isto tako, bila je hrana posve nedovoljna i slaba, dobivali smo tek svaki drugi dan 15 dkg kruha po osobi. Ujutro smo dobivali malo crne kave, a u podne šalicu loše juhe ili sočiva, a slično nekad i za večeru, tako da smo ubrzo svi strahovito

¹²⁷ HR HDA 306 - Zemaljska komisija za ratne zločine – Z2943, 1944. – 1947, br. 1115

¹²⁸ HR HDA 306 - Zemaljska komisija za ratne zločine – Z2943, 1944. – 1947, br. 1116

oslabili. Kretanje inače nije bilo dozvoljeno, osim po zapovijedi i to samo nakratko po dvorištu. “Zapovijednici i stražari većinom su opljačkali pakete hrane koje smo od kuda dobivali, i to pod izlikom pretresa, da ne bi bilo dopisivanja. Svi smo znali, da nam od kuće šalju pakete, ali mi gotovo ništa nismo dobili. Kad sam ja 1. XII 1941. otišla iz logora, čula sam, da je bilo samo gore, ali meni dalje prilike u logoru nisu točno poznate. Napominjem, da za mog boravka u logoru nitko nije pušten, a ni kasnije nisam čula kao ni danas, da se itko živ vratio od onih koji su bili u logoru Lobor.”¹²⁹

¹²⁹ HR HDA 306 - Zemaljska komisija za ratne zločine – Z2943, 1944. – 1947, br. 1119

11. Zaključak

U ovom radu htjela sam detaljnije pokazati određeni dio hrvatske povijesti. Bilo mi je veoma bitno da ukratko objasnim prilike koje su prethodile stvaranju koncentracijskih logora duž cijele tadašnje Nezavisne Države Hrvatske. Važno je prikazati stvaranje ustaške emigracije i utjecaje njemačke i talijanske fašističke vlasti. Nakon uspostave NDH, bitno je naglasiti da se nije čekalo sa donošenjem rasnih zakona te da su ustaške snage odmah krenule u “čišćenje nacije od prljavih elemenata”. Židovi, Srbi i Romi bili su prve žrtve ustaškog terora. Stvaranje sabirališta i logora ustaše su preuzele od Nijemaca koji su na okupiranim područjima stvarali logore za sve nepristaše režima i sve “nearijevce”. Osim većih poznatijih logora, logor koji sam ja odlučila obraditi u svom diplomskom radu bio je logor Loborgrad. Logor, koji je bio smješten blizu Zlatara u Hrvatskom zagorju, nastao je u dvorcu. Bio je logor samo za žene i djecu. Iako se radilo o “ranjivijim skupinama”, upravitelj logora i njegovi čuvari nisu se lišili prema njima ponašati kao prema životinjama. Mučenja, silovanja, krađe, kazne oduzimanjem jela, loši higijenski uvjeti koje danas ne možemo ni zamisliti – zatvorenicama Loborgrada bili su svakodnevnica. I ono malo pomoći koju su očekivali i koja im je bila poslana u paketima od Židovske bogoslovne općine nisu dobili. Među sobom bi je razdijelili upravitelj logora i njegovi pristaše. Osim opisivanja tih godinu dana logora Loborgrad i svjedočanstva nekih osoba koje su preživjele, važno je bilo i napomenuti zalaganje Diane Budisavljević. Smatram kako je u to vrijeme takav rad u tajnosti bio pokazatelj velike hrabrosti, dobrote i požrtvovnosti za druge. Svojim poznatim akcijama Diana Budisavljević riskirala je vlastito uhićenje i velike posljedice ukoliko je ustaška policija i ustaška vlast otkriju.

Priznali mi to ili ne, ovaj dio hrvatske povijesti prati nas i danas. Prisutan je u politici, u novinarstvu, a pogotovo u izbornim kampanjama. To je mračno doba obilježilo hrvatsku povijest. Ne postoji nijedan legitiman razlog koji bi opravdao ovakvo kolektivno mišljenje koje je u to doba vladalo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Nedjela koja su se tada provodila ne smiju se nikada zaboraviti. To razdoblje hrvatske povijesti mora biti shvaćeno kao sramota, ne smije se popularizirati u današnje vrijeme, niti se smije dozvoliti bilo kakvo veličanje ustaškog režima. Za mene je to dio povijesti koji bi trebali odbaciti od sebe i nikad više bilo što slično ne ponoviti.

12. Literatura

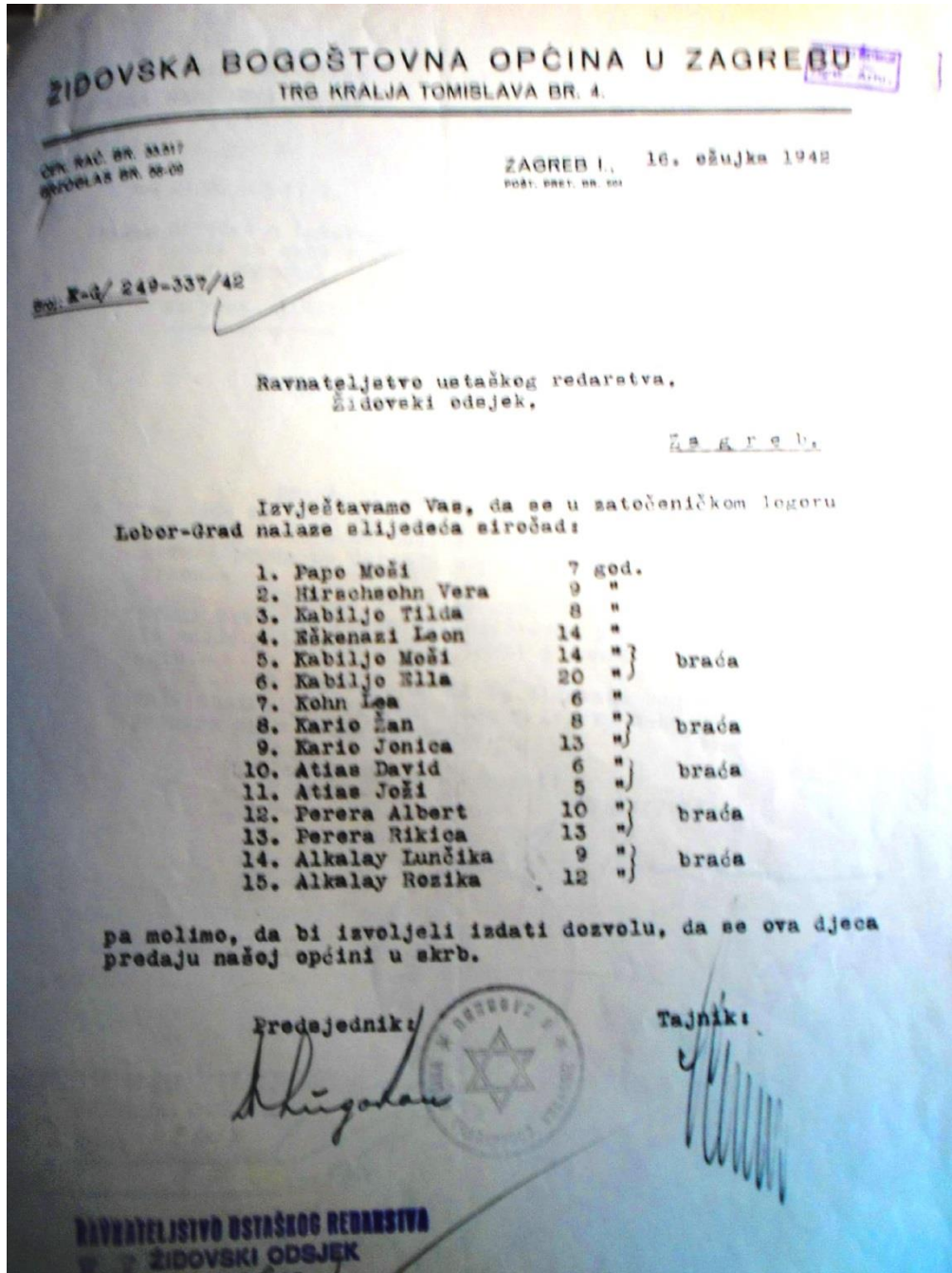
1. Hrvatski državni arhiv – fond 252 - Ravnateljstvo ustaškog redarstva – židovski odsjek
2. Hrvatski državni arhiv – fond 306 - Zemaljska komisija za ratne zločine
3. Bethke, Carl, *Das Frauen – und Kinderkonzentrationslager Loborgrad in Kroatien (1941 – 1942)*, Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941. – 1945., 1945. – 1951., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010.
4. Budisavljević, Diana, *Dnevnik Diane Budisavljević*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2003.
5. Deverić, Mišo, Fumić, Ivan, *Hrvatska u logorima: 1941. – 1945.*, Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, Zagreb, 2008.
6. Dizdar, Zdravko, *Ljudski gubici logora “Danica” kraj Koprivnice 1941.-1942.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001.
7. Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb, Novi Liber, Zagreb, 2001.
8. Jareb, Mario, *Ustaško – domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Školska knjiga, Zagreb, 2006.
9. Jelić – Butić, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, Sveučilišna naklada Liber i Školska knjiga, Zagreb, 1978.

10. Lengel – Krizman, Narcisa, *Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941. – 1942.*, u: Boban, Ljubo (ur.) *„Sjeverozapadna Hrvatska u NOB- u i socijalističkoj revoluciji*, Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb, 1976., str. 884-898
11. Lengel – Krizman, Narcisa, *Genocid nad Romima: Jasenovac 1942.*, Javna ustanova Spomen – područje Jasenovac, Jasenovac – Zagreb, 2003.
12. Levental, Zdenko, *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Savez jevrejskih opština FNR Jugoslavije, Beograd, 1952.
13. Mataušić, Nataša, *Žene u logorima Nezavisne Države Hrvatske*, Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, Zagreb, 2013.
14. Mataušić, Nataša, *Jasenovac 1941. – 1945-: Logor smrti i radni logor*, Javna ustanova Spomen – područje Jasenovac, Jaenovac – Zagreb, 2003.
15. Marjanić, Danijela, *Biografija Diane Budisavljević*, http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=83666, zadnji pristup: 28.02.2017.
16. *Medicinska enciklopedija*, svezak 6, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1970.
17. Matković, Hrvoje, *Povijest nezavisne Države Hrvatske*, P.I.P Pavičić, Zagreb, 2002.

18. Peršen, Mirko, *Ustaški logori*, Globus, Zagreb, 1990.

19. Tomasevich, Jozo, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941. – 1945.: okupacija i kolaboracija*, Europapress holding: Novi Liber, Zagreb, 2010.

13. Prilozi

Prilog 1: Molba za puštanje siročadi zatočene u Lobergradu

Gospodaru
Zarodjensniku zatocarskog logora
Loborgrad.

Ovim Vas obavjestavamo, da je jelovnik logorske kuhinje za vrijeme od 5. do ukljucivo 11. o. l. j. bio sljedeći:

5. IV. zajutrak: crna kava
objed: krumpir-gulaš s mesom
dieta: teleci u juhu
vecera: -
6. IV. I. crna kava
II. ricet s mesom
dieta: varivo od krumpira
III. kuhani krumpir
7. IV. I. crna kava
II. slatka repa s krumpirom i merinom
dieta: juha od zapraka s grison i tjesteninom
III. juha od kuhana s bijevom od jaja
8. IV. I. crna kava
II. jecmens kava sa suhim mesom
dieta: juha od krumpira
III. juha od hrkve i krumpira
9. IV. I. crna kava
II. zgnanci sa mesom od mesa i luka
dieta: makaroni sa secerom
III. salata od usulja s lukom
dieta: juha od kosti s grison.
10. IV. I. crna kava
II. kiseli krumpir-varivo s govedinom
dieta: varivo od krumpira
III. salata /po 3 dkg/ - juha s makaronima
dieta: 1 mehko kuhano jaje ili gris na mljeku
11. IV. I. crna kava
II. kiseli repa s grahom i suhim mesom
dieta: prezgana juha sa rezancima
III. salata /3 dkg po osobi/
dieta: juha s grison.

3 postovanja:

UPRAVA LOGORA-LOBORGRAD.

Prilog 2: Primjer logorskog jelovnika